

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Red. Antoni Czacharowski

ZESZYT 4

GRUDZIĄDZ

Opracowanie historyczne: Wiesław Sieradzan

Opracowanie kartograficzne: Zenon Koziel

UNIwersytet MIKOŁAJA KOPERNIKA

TORUŃ – 1997

HISTORISCHER ATLAS POLNISCHER STÄDTE

BAND I

KÖNIGLICHES PREUSSEN UND HOCHSTIFT ERMLAND

Hrsg. Antoni Czacharowski

GRAUDENZ

Historische Bearbeitung: Wiesław Sieradzan

Kartographische Bearbeitung: Zenon Koziel

NICOLAUS – COPERNICUS – UNIVERSITÄT

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Grudziądza jest kolejną pozycją tomu pierwszego „Atlasu historycznego miast polskich”, wydawanego z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Miast (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes). Komisja ta już w 1955 r. podczas swojego pierwszego kongresu, który odbył się w Rzymie, podjęła decyzję o umieszczeniu w programie pracy edycji atlasów miejskich, jako jednego z głównych zadań. Ta międzynarodowa inicjatywa wywołała ożywiony ruch wydawniczy, który objął już osiemnaście krajów europejskich i rozprzestrzeni się na inne kontynenty. Głównym celem publikacji atlasów historycznych miast jest stworzenie podstawy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto poszczególne zeszyty tych atlasów są również przydatne dla innych potrzeb:

1. Mogą być podstawą prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich, z zakresu ochrony środowiska.

2. Są przydatne dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych.

3. Służą popularyzacji wiedzy o przeszłości miasta.

4. Stanowią skuteczny sposób zabezpieczenia przed zniszczeniem najcenniejszych źródeł kartograficznych miasta.

Międzynarodowa Komisja Historii Miast zobowiązała wszystkich wydawców atlasów historycznych miast do przestrzegania jednolitych zasad. Atlasy te powinny być publikowane w postaci osobnych dla każdego miasta teczek, zawierających następujący zestaw planów:

1. Plan katastralny (ewentualnie inny zawierający podział przestrzeni miejskiej na parcele) z XIX w., czyli z okresu przedindustrialnego, w skali 1 : 2500.

2. Mapa z XIX w., współczesna z mapą katastralną, przedstawiająca miasto i jego okolice, zazwyczaj w skali 1 : 25 000.

3. Współczesny plan miasta.

4. Plan rozwoju przestrzennego miasta od średniowiecza do czasów współczesnych, w skali 1 : 5000, oparty w miarę możliwości na planie podstawowym (pozycja 1).

Ponadto atlas powinien zawierać reprodukcję dawnego, najbardziej reprezentatywnego widoku miasta. Integralną częścią atlasu musi być zwięzły komentarz historyczny omawiający dzieje miasta, ze szczególnym uwzględnieniem jego rozwoju przestrzennego. Atlasy historyczne miast mogą także zawierać dodatkowe elementy, takie jak reprodukcje historycznych planów oraz widoki miast. Obowiązkiem wydawców i autorów

tych atlasów jest posługiwanie się zarówno w komentarzach, jak i objaśnieniach, oprócz języka narodowego, jednym z języków kongresowych. Dla naszej edycji wybraliśmy język niemiecki.

Niniejsze wydanie atlasu historycznego miast polskich — t. I, z. 4 **Grudziądz** — spełnia większość wymogów i zaleceń Międzynarodowej Komisji Historii Miast. Poważnym utrudnieniem podczas prac przygotowawczych do tej edycji było ubóstwo zachowanych źródeł pisanych. Autor komentarza historycznego Wiesław Sieradzan odnalazł jednak znaczną liczbę dawnych planów Grudziądza, spośród których wybraliśmy do publikacji 17 najlepszych. Niestety, mimo usilnych poszukiwań, nie odnaleziono żadnego kompletu planów katastralnych z XIX wieku. Zachowały się tylko fragmenty planów katastralnych z lat 1861–1868 oraz 1881–1899. W tej sytuacji zmuszeni jesteśmy do opublikowania planu katastralnego w skali 1 : 2500 opartego na zachowanym w komplecie planie z lat 1906–1907. Ponadto z przykrością informujemy, że w atlasie tym brakuje współczesnego planu miasta, którego Grudziądz nie posiada. W związku z tym załączono do atlasu kopię mapy topograficznej w skali 1 : 10 000 z 1988 r.

Publikowane w tym atlasie plany i widoki miasta pochodzą z Muzeum i Archiwum oraz z Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Grudziądzu, a także ze Staatsbibliothek — Stiftung Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, ponadto z Geheimes Staatsarchiv — Stiftung Preußischer Kulturbesitz w Berlinie. Dyrektorom i pracownikom tych instytucji składamy wyrazy wdzięczności za udostępnienie cennych źródeł kartograficznych i widoków miasta.

Dziękujemy również profesorom Andrzejowi Tomczakowi i Stanisławowi Alexandrowiczowi za życzliwe rady i recenzje wydawnicze, profesorowi Jerzemu Serczykowi zaś za tłumaczenie na język niemiecki komentarza historycznego.

Atlas ten ukazuje się dzięki wsparciu finansowemu Komitetu Badań Naukowych, władz miasta Grudziądza oraz rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Edycja „Atlasu historycznego miast polskich” jest od początku bardzo życzliwie wspierana przez władze UMK. Wyrazem tego jest także utworzenie w październiku 1996 r. Pracowni Atlasu Historycznego Miast pod kierownictwem dr. Romana Czai. Decyzja ta stwarza możliwość wydania atlasów historycznych kolejnych miast polskich.

Antoni Czacharowski

GELEITWORT

Historischer Atlas der Stadt Graudenz ist ein folgendes Heft im Band I des „Historischen Atlas polnischer Städte“, veröffentlicht aus Initiative und unter dem Patronat der Internationalen Kommission für die Stadtgeschichte (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes). Diese Kommission hat schon im Jahre 1955, während des ersten Kongresses in Rom den Entschluß gefaßt, die Edition der Städteatlanten als eine Hauptaufgabe in das Programm einzutragen. Dieses internationale Editions-vorhaben der historischen Städteatlanten, umfaßt schon 18 europäische Länder und erweckte das Interesse auch auf anderen Kontinenten. Hauptziel dieser Edition ist die Schaffung einer Quellenbasis für die Urbanisierungsprozesse in Europa und die räumlichen Veränderungen der Städte. Außerdem können die einzelnen Hefte dieser Atlasse auch für andere Zwecke nützlich sein und zwar:

- 1) für urbanistische, architektonische, konservatorische Arbeiten und Belange des Umweltschutzes,
- 2) für pädagogische und didaktische Zwecke an Schulen und Hochschulen,
- 3) für Popularisierung der Stadtgeschichte,
- 4) sie schützen die wertvollsten kartographischen Quellen der Städte vor Vernichtung.

Im Einklang mit den Empfehlungen der Internationalen Kommission für Städtegeschichte sollen die Atlanten als Mappen — separat für jede Stadt — veröffentlicht werden, die jeweils folgenden Kartensatz enthalten:

1. Katasterkarte (eventuell andere parzellenscharfe Karte) des 19. Jahrhunderts, also aus vorindustrieller Zeit, im Maßstab 1 : 2500.
2. Karte des 19. Jhs. aus der Epoche der Katasterkarte, die Stadt und das Umland im Maßstab 1 : 25 000 zeigt.
3. Eine moderne Stadtkarte.
4. Einen Raumentwicklungsplan der Stadt vom Mittelalter bis in die Gegenwart, im Maßstab 1 : 5000, nach Möglichkeit auf der Katasterkarte (Nr. 1) beruhend.

Außerdem soll der Atlas eine Reproduktion der repräsentativsten alten Ansichten enthalten. Ein integraler Bestandteil des Atlases muß ein knapp gehaltener geschichtlicher Kommentar sein, der die Geschichte der Stadt, mit besonderer Berücksichtigung ihrer räumlichen Entwicklung, darstellt.

Ferner können die Städteatlanten zusätzliche Teile, wie etwa vor allem Reproduktionen weiterer historischer Stadtpläne und Ansichten enthalten. Die Internationale Kommission hat alle Herausgeber und Verfasser der Atlanten verpflichtet, sowohl die Kommentare, als auch die

Erläuterungen, außer in Landessprache in einer der Kongreßsprachen abzufassen. Für unsere Edition haben wir Deutsch gewählt — wegen eines besonderen Interesses unseres Westnachbarn für die Geschichte dieser Städte.

„Historischer Atlas polnischer Städte“ Bd. I, Heft 4. **Graudenz** berücksichtigt fast alle Hinweise der Internationalen Kommission. Doch wegen geringer Anzahl erhaltener schriftlicher Quellen, waren die Vorbereitungen dieser Edition sehr erschwert. Der Verfasser des geschichtlichen Kommentars hat jedoch zahlreiche alte Stadtpläne von Graudenz gefunden, von denen wir 17. zur Veröffentlichung auswählten. Es fehlt aber eine vollzählige Sammlung der Katasterkarten aus dem 19. Jh. weil nur Bruchstücke von den Katasterplänen aus den Jahren 1861–1868 und 1881–1899 erhalten sind. In dieser Situation müssen wir die vollständig erhaltene Katasterkarte aus den Jahren 1906–1907 im Maßstab 1 : 2500 veröffentlichen. Außerdem fehlt in diesem Atlas eine moderne Stadtkarte — weil die Stadt Graudenz keine hat. Deswegen veröffentlichen wir eine topographische Karte im Maßstab 1 : 10 000 vom Jahre 1988.

Die in diesem Atlas veröffentlichten kartographischen Quellen und Ansichten stammen aus dem Museum, dem Archiv und der Zentrale für Geodäsische und Kartographische Dokumentation in Graudenz, als auch aus der Staatsbibliothek — Stiftung Preußischer Kulturbesitz zu Berlin und dem Geheimen Staatsarchiv — Stiftung Preußischer Kulturbesitz zu Berlin. Wir bedanken uns bei den Direktoren und dem Personal dieser Institutionen für die wertvollen kartographischen Quellen und Ansichten.

Unsere Dankbarkeit gehört auch den Rezensenten: Professoren Andrzej Tomczak und Stanisław Alexandrowicz, die uns mit Rat und Anregung unterstützten. Für die Übersetzung in deutsche Sprache der Kommentare danken wir Prof. Dr. Jerzy Serczyk.

Dieser Atlas erscheint dank finanzieller Unterstützung des Staatskomitees für Wissenschaftliche Forschungen, Behörden der Stadt Graudenz und des Rektors der Nicolaus Copernicus Universität.

Die Herausgabe des „Historischen Atlases polnischer Städte“ ist von Anfang an von den Behörden der Universität mit besonderen Wohlwollen unterstützt. Im Oktober 1996 hat der Rektor dieser Universität eine Arbeitsgruppe für die Herausgabe der Städteatlanten, unter der Leitung von Dr. Roman Czaja, berufen. Damit wurde eine zügige Herausgabe des „Historischen Atlases polnischer Städte“ gesichert.

Antoni Czacharowski

GRUDZIĄDZ

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY

Grudziądz jest położony na szerokości geograficznej 53°29'40" i długości geograficznej 18°45'05" na prawym brzegu doliny Wisły, która w okolicach miasta wykazuje znaczne rozszerzenie. Tak zwany Basen Grudziądzki (Kotlina Grudziądzka) jest podzielony przez Wisłę na dwie nierówne części. Na północy i południowym zachodzie łączy się on z obecną doliną rzeki. Na prawym brzegu Wisły znajdują się wyspy meandrowe (wyspy wysoczyznowe), tak zwane Kępy: Forteczna i Strzemięcińska, między którymi rozłożyło się miasto Grudziądz. Najwyższe wzniesienie na południe od Osy tworzy Kępa Forteczna (86,1 m n.p.m.), której najbardziej na południe wysunięte ramię nosi nazwę Góry Zamkowej. Po lewej stronie Wisły wznosi się trzecia wyspa wysoczyznowa — tzw. Kępa Górnej Grupy (77,3 m n.p.m.). Od strony Wisły zbocze Kępy Fortecznej jest bardzo strome i tylko wschodni jej brzeg jest stosunkowo łagodny, o znacznym stopniu zdenudowania, co ułatwiało rozwój osadnictwa na tym terenie, a zwłaszcza u podnóża Góry Zamkowej. Przedłużeniem Kępy Fortecznej jest Kępa Strzemięcińska (79,3 m n.p.m.). Teren między Kępami na prawym brzegu Wisły, zajęty przez zabudowania miejskie, tworzy jak gdyby garb, wznoszący się ponad dno Basenu, do niedawna jeszcze wskutek podmokłości mało dostępnego i hamującego w przeszłości rozwój miasta w tym kierunku. Po stronie wschodniej teren obniża się, tworząc rozległe tereny łąkowe, również do niedawna o charakterze podmokłym¹.

Koryto Wisły pod Grudziądzem, o prostoliniowym przebiegu, jest znacznie zwężone, co sprzyjało niegdyś organizowaniu przeprawy. Cały obszar stwarzał ponadto w sposób naturalny dogodne warunki obronne, gdyż od zachodu stykał się z korytem Wisły, od wschodu i południa był otoczony przez bagnistą dolinę tej rzeki, a od północy przez równie bagnistą dolinę Osy. Czynniki te spowodowały, że przynajmniej od schyłku starszej epoki kamienia (paleolit) Kotlina Grudziądzka była zamieszkiwana przez ludzi. Pierwsze ślady bytności ludzi kultury świderskiej odkryto na terenie Grudziądza—Mniszka². Kolejne pozostałości przebywania człowieka na interesującym nas terenie pochodzą ze środkowej epoki kamienia — mezolitu. Znalezione obiekty należą w dużej części do kultury chojnicko—pieńkowskiej. W okresie neolitu (4200—1700 p.n.e.), gdy ludność przeszła od gospodarki zbieracko—łowieckiej do rolnictwa kopieniackiego, ziemię chełmińską zamieszkiwali przedstawiciele kultury ceramiki wstęgowej rytej i ceramiki wstęgowej klutej. Około 3500—3200 lat p.n.e. pojawili się osadnicy należący do kultury pucharów lejkowatych. Ślady ich obecności zachowały się w północnej części regionu, w Boguszewie, Radowiskach i w Dubielnie³. U schyłku neolitu na tym terenie żyła ludność kultur amfor kulistych oraz ceramiki sznurowej, znana ze stanowisk archeologicznych w Grudziądzu—Mniszku, Wichorzu i Łasinie. Z I i II okresu epoki brązu (1800—1300 p.n.e.), kiedy ziemia chełmińska była objęta zasięgiem kultury iwieńskiej, pochodzą obfitujące w znaleziska ceramiczne liczne stanowiska, szczególnie w Grudziądzu—Mniszku. Kolejny, III okres epoki brązu (1300—1200 p.n.e.) reprezentowany jest na omawianym terenie przez tzw. kulturę chełmińską⁴. Na początku epoki żelaza, w okresie halsztackim (650—400 p.n.e.), dotarły na ziemię chełmińską wpływy kultury pomorskiej, charakteryzującej się oryginalnym obrządkiem pogrzebowym i ceramiką grobową. W okresie późnolateńskim (I w. p.n.e.) i wpływów rzymskich (I—IV w. n.e.) ziemia chełmińska objęta była kulturą wenedzką, a zwłaszcza jej odmianą północną nazywaną kulturą oksywską. Wówczas to na terenie Basenu Grudziądzkiego, a zwłaszcza w jego południowo—wschodniej części, znajdowało się znaczne (ok. 70 km²) skupisko osadnicze. Znanie są aż trzy cmentarzyska z tego okresu — w Grudziądzu, Maruszy i Rządu (wokół Jeziora Rudnickiego). Najprawdopodobniej na terenie tej ostatniej osady istniał ośrodek metalurgii żelaza⁵. Procesy osadnicze wówczas zapoczątkowane charakteryzowały się ciągłością, doprowadzając w VII—VIII wieku do pojawienia się osad i pierwszych grodów.

Pierwsza wzmianka źródłowa o Grudziądzu pochodzi z transumowanego dokumentu Bolesława Szczodrego (Śmiałego) dla klasztoru Benedyktynów w Mogilnie, noszącego kwestionowaną datę 1065 r.⁶ *Castrum Grudomzch* występuje tam jako jeden z grodów, w których klasztor mogileński ma prawo poboru dziesięciny. Wzmianka ta świadczy przede wszystkim o tym, iż wczesnofeudalna monarchia Piastów wykorzystwała obronne położenie Góry Zamkowej do budowy grodu warownego, którego celem była kontrola przeprawy przez Wisłę. Gród ten wchodził później w skład kasztelanii pierwszych Piastów i pełnił istotną funkcję w widłach Wisły i Osy, czyli na północnych rubieżach ówczesnego

państwa polskiego⁷. Wokół grodu zaczęła się rozwijać osada przygrodo-wa, w której skupiała się drobna wytwórczość i handel.

Nazwa późniejszego miasta, która w tym źródle pojawiła się po raz pierwszy, stanowi zagadkę dla historyków i językoznawców. Pisownia średniowieczna nie jest bowiem jednolita⁸. Pierwotnie wywodzono brzmienie nazwy *Grudziądz* od pruskiego określenia *Graudingas*, co oznaczać miało budynek (gród) stojący na grudzie, tj. na wysokim brzegu rzeki. Inni badacze wywodzą nazwę miasta od polskiej Grudzienicy (ewentualnie: Grudzieniec), którą osadnicy niemieccy zaadaptowali do własnego systemu fonetycznego (*Graudenz*)⁹. Najbardziej prawdopodobna jest najprostsza etymologia, wywodząca nazwę *Grudziądz* od wyrazu *gruda*, oznaczającego bryłę twardej ziemi lub skupisko kamieni¹⁰. Teorię tę potwierdza również ukształtowanie terenu — Kępa Forteczna wraz z Górą Zamkową mają postać właśnie grudy twardej ziemi.

W tak zwanym dokumencie łowickim z 5 sierpnia 1222 r., w którym Konrad, książę mazowiecki, podarował biskupowi pruskiemu Chrystianowi szereg grodów i wsi w ziemi chełmińskiej, w tym wszystkie swoje dobra *circa Lozam* (Chełmża) oraz wsie i las Gruta (na wschód od Grudziądza), jest wymieniony między innymi *quondam castra Grudenz*¹¹. Intencją Konrada było dostarczenie biskupowi Chrystianowi niezbędnej podstawy materialnej dla jego misji w Prusach. Donacja księcia mazowieckiego uzyskała konfirmację papieża Honoriusza III w dniu 18 kwietnia 1223 roku w Rzymie¹². Określenie *quondam castrum* wskazuje, że istniejący dotąd gród uległ zniszczeniu w wyniku najazdów pruskich¹³. W ręku biskupa Chrystiana gród mógł pozostawać aż do jego śmierci w roku 1245, z przerwą w latach 1233—1238, kiedy znajdował się on w niewoli u Sambów. Nie brak jednak przypuszczeń, iż gród wraz z otaczającą go osadą przejęli już w 1231 r. Krzyżacy, którzy podjęli starania dyplomatyczne w celu wyeliminowania konkurencji biskupa pruskiego na terytorium ziemi chełmińskiej i w Prusach¹⁴. Nie jest natomiast wystarczająco uargumentowany pogląd, jakoby gród grudziądzki stał się główną siedzibą biskupa pruskiego, jego bazą dla działań misyjnych w Pomezanii¹⁵.

W kwestii lokacji miasta historiografia polska i niemiecka, jak się wydaje, nie zajęły jeszcze ostatecznego stanowiska. Dyskusyjna wydaje się ostatnio pojawiająca się koncepcja, że to właśnie Chrystian jest właściwym założycielem miasta, który nadał mu prawa miejskie¹⁶. Istnieją, co prawda, pewne przesłanki źródłowe i szereg domysłów w tym zakresie, ale zbyt wcześnie jest, aby przyjąć to za ostateczny fakt historiograficzny. Zwolennicy tej koncepcji — Marian Biskup, a przede wszystkim Krystyna Zielińska—Melkowska¹⁷ — przywołują obok tekstu dokumentu lokacyjnego z 1291 r. również określenie Grudziądza w kronice Piotra z Dusburga jako *civitas et castrum* już w 1277 r.¹⁸ Brak jednak przekonującego dowodu w postaci wzmianek źródłowych o istnieniu jakiegokolwiek przywileju lokacyjnego przed 1291 r. Gdyby jednak nawet taki dokument kiedyś się znalazł, w co należy wątpić, nie oznaczałoby to potrzeby przesunięcia początków miasta na pierwszą połowę XIII w., gdyż owa hipotetyczna, pierwotna lokacja nie przetrwałaby długo, a jej zasięg terytorialny byłby bardzo ograniczony¹⁹. Uległaby ona zapewne upadkowi podczas najazdu Prusów w lecie 1243 r., kiedy pod Rządzem rozbili oni całkowicie wojska krzyżackie²⁰. Natomiast hipoteza co do związku genezy Grudziądza z biskupem pruskim Chrystianem, jako władcą grodu i zapewne organizatorem Kościoła w tej części ziemi chełmińskiej, daje się utrzymać. Dowodzi tego głównie herb Grudziądza spotykany na pieczęciach miasta od 1365 r., wyobrażający biskupa ubranego w szaty pontyfikalne, z infułą na głowie, z prawą ręką podniesioną do błogosławieństwa, w lewej dłoni zaś trzymającego pastorał nieco tylko ukośnie ustawiony. Marian Gumowski²¹ na podstawie analizy porównawczo—sfragistycznej pieczęci miejskiej z roku 1365 (ewentualnie z 1291 r.) i wizerunku biskupa Chrystiana na jego pieczęci z około 1230 r. utożsamiał zagadkową postać z herbem Grudziądza właśnie z biskupem Chrystianem, przez co potwierdził wcześniejsze przypuszczenia innych historyków. Przyznać jednak należy, że kwestia ta nie jest dla niektórych badaczy w pełni jasna, gdyż sugerują oni, iż tajemniczą postacią na herbie miasta może być patron kościoła parafialnego św. Mikołaj²². Symbolem miasta był również herb komturstwa grudziądzkiego przedstawiający głowę тура lub wołu z krzyżem zakonnym między rogami; głowa тура i krzyż (w kolorze czarnym) umieszczone były na białym tle. Najstarszy zachowany herb komturstwa pochodzi zapewne z przełomu XIII/XIV w.²³

Przywilej wystawiony w dniu 18 czerwca 1291 roku w Lipienku przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Meinharda z Querfurtu zawiera nadania dla *miasta Grudziądza*²⁴. Użyte w ten sposób określenie *miasto* wskazuje, że Grudziądz był już wówczas osadą dużą, może posiadającą prawo targu? Budzi to zdziwienie, gdyż dopiero nadanie odpowiednich uprawnień handlowych stwarzało miastu szansę pomyślnego rozwoju. Grudziądz otrzymał od wielkiego mistrza Meinharda przede wszystkim dokładnie określone, ale skromne terytorium, obejmujące, poza obszarem wewnątrz średniowiecznych murów miejskich, jedynie przyległe do nich łąki i ogrody. Było to skąpe uposażenie i nie można na tej podstawie sądzić, jak to się dotychczas przyjęło, jakoby niewielkie nadanie ziemi wskazywało na zamiar utworzenia w Grudziądzu ważnego ośrodka handlowego²⁵. Szczupłość uposażenia wynikała zapewne ze specyficznego ukształtowania terenu²⁶. W obrębie tego niewielkiego terytorium miasto otrzymało prawo sądowe, egzekwowane przez sędziego, który był wybierany corocznie przez obywateli miasta. Krzyżacy nadali miastu prawo chełmińskie, jednakże — jak czytamy w dokumencie — gdyby cokolwiek znalazło się w nim, co byłoby przeciwne Bogu, to powinno być przez braci zmienione²⁷; sformułowanie to otwierało możliwość korekty pewnych praw na korzyść Zakonu. Meinhard z Querfurtu nadał miastu prawo połowu ryb w przyległym do terytorium miasta odcinku Wisły. Korzystny dla piwowarów i właścicieli gospód był ustanowiony wówczas zakaz budowy karczem w odległości jednej mili od miasta. Charakter nadań i przywilejów krzyżackich dla Grudziądza z 1291 r. jest, zdaniem Antoniego Czacharowskiego, typowy dla tzw. nowych miast, początkowo o charakterze rzemieślniczym, przylegających bezpośrednio do tzw. starych miast — kupieckich. Prawdopodobnie Krzyżacy pragnęli, by Grudziądz pełnił głównie funkcje usługowe w zakresie rzemiosła i drobnego handlu na rzecz istniejącego już wówczas zamku i sąsiadującego z nim otoczenia rolniczego²⁸. Wprawdzie początkowo wzniesiono w tym mieście także dom handlowy, który był wspólną własnością mieszczan i Zakonu, ale z uwagi na małą jego przydatność został on za zgodą wielkiego mistrza Karola z Trewiru w 1313 r. zlikwidowany.

Jak wspomniano, dokument lokacyjny z 1291 r. określił dokładnie granice niewielkiego terytorium miasta. Poczynając od zachodu dotykało ono Wisły, od północy Góry Zamkowej, od wschodu dochodziło aż do nie istniejącego już Jeziora Tuszewskiego (Thuwsche) oraz do starego koryta Osy (dziś kanał zwany Trynką)²⁹. Wielki mistrz Meinhard z Querfurtu nadał wówczas miastu prawo handlu suknem, odzieżą i obuwiem w zamian za coroczny czynsz³⁰; z dokumentu wynika, że do momentu jego wydania sukiennicy, płóciennicy, rzeźnicy, szewcy i kramarze starzyzną mogli swoje towary sprzedawać jedynie w domu. Równocześnie zwolnił on miejscowych, jak i przybyszów biorących udział w targach i jarmarkach od płacenia rocznego czynszu. Zgodnie z wolą wielkiego mistrza przeniesiono wówczas ławy rzeźnicze, które dotychczas znajdowały się pomiędzy domami na bocznych uliczkach, w pobliże domu handlowego na Rynku. Za to pozwolenie rzeźnicy mieli uiszczać coroczną opłatę w postaci jednego kamienia toju (*ein Schiffstalent, Stein Talg*). Dochodami płynącymi z łaźni miejskiej (*Badestube*) podzielili się po równo Krzyżacy i miasto³¹.

Zagospodarowanie przestrzeni miejskiej w przeważającej mierze odznaczało się znaczną harmonijnością. Jedynie część północna, niewątpliwie najstarsza, cechuje się pewną nieregularnością. Miasto już w średniowieczu zostało otoczone ceglanym murem obronnym. System obronny obejmował ponadto dziesięć wież, tzw. parcham i bramy, z których trzy odgrywały szczególnie ważną rolę. Od południa wejście do miasta wiodło przez Bramę Toruńską, od północy — Bramę Łasińską, a od strony wschodniej — przez Bramę Boczną. Brama Wodna (Wasser Tor), pochodząca z pierwszej ćwierci XIV w., umożliwiała ponadto podróżnym dogodne przejście do zamku krzyżackiego, który oczywiście posiadał własną Bramę Zamkową po stronie północno-zachodniej. W północnej części murów na przedłużeniu ul. Starorynkowej (Alte Marktstraße) stała ośmioboczna, najprawdopodobniej piętnastowieczna wieża. System obronny Grudziądza jedynie na odcinku wschodnim i częściowo południowym był wyposażony w podwójny mur, tzn. od Bramy Łasińskiej do Bramy Toruńskiej. W pozostałej części mur był pojedynczy. Było to o tyle uzasadnione, że jeszcze w XIV w. zachodnia linia murów od strony Wisły, wzdłuż ulicy Spichrzowej (Speicherstraße), została zastąpiona szeregiem stosunkowo wysokich spichlerzy.

Oś południe-północ stanowiła przez długi czas podstawową arterię miasta. Prowadziła ona od Bramy Toruńskiej (określanej na planach jako Thorner Thore lub — razem z krótką uliczką — jako Thornsche Tor und Gasse) przez ulicę Klasztorną (Nonnenstraße), Szewską (Schuhmacherstraße) lub Pańską (Herrenstraße) do Rynku (Marktplatz), a stąd do Bramy Łasińskiej (Lessner Thore lub — wraz z uliczką — Lesserisches Tor und Gasse) przez ulicę Długą (Langestraße) lub Kościelną (Kirchenstraße). Mniejsze znaczenie miała oś wschód-zachód, czyli od Bramy Bocznej (Seitentor) do ul. Spichrzowej. Układ przestrzenny Grudziądza różni się więc w znaczny sposób od systemu typowego dla wielu miast hanzeatyckich, a zwłaszcza portowych, w których występowała jedna długa i szeroka ulica równoległa do rzeki oraz prostopadłe do niej ulice biegnące do nabrzeża. Grudziądz miał bowiem większą liczbę, ale stosunkowo wąskich ulic równoległych do rzeki, a jego położenie na wysokiej skarpie wiślanej spowodowało, że nie było bram miejskich od strony zachodniej³².

W samym środku miasta znajdował się prostokątny rynek o wymiarach około 54 × 70 m, a na nim co najmniej od 1380 r. stał ratusz³³.

Najprawdopodobniej wcześniej w tym miejscu znajdował się wspomniany wyżej dom kupiecki. Podstawowym elementem topografii sakralnej miasta był położony na północny zachód od Rynku kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja, którego budowę rozpoczęto prawdopodobnie jeszcze pod koniec XIII w. Zachowane do dziś prezbiterium pochodzi z około 1310 r., natomiast budowa naw trwała dłużej, bo aż do drugiej połowy XIV w.³⁴ W obrębie murów miejskich znajdował się jeszcze drugi kościół, pod wezwaniem św. Ducha, wraz ze szpitalem. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1345 r.³⁵ Kościół ten był organizacyjnie powiązany w XIV wieku z farą grudziądzką, w okresie nowożytnym zaś został najpierw oddany protestantom, a w roku 1624 benedyktyńkom.

Szerokość średniowiecznych parceli miejskich była oczywiście zróżnicowana. Na podstawie późniejszych, osiemnastowiecznych planów miasta, które posłużyły do rekonstrukcji jego średniowiecznego układu (zob. plan nr 3) można założyć, że szerokość parceli wynosiła 5–7 m, a długość 25–30 m³⁶. Na Rynku w pierzei północnej znajdowało się 8 parceli, w południowej — 6, w zachodniej — 7, a we wschodniej — 6. Najprawdopodobniej największe działki były po stronie zachodniej. Być może wszystkie kamieniczki posiadały przedproża. Do obecnych czasów nie zachowała się ani jedna kamienica gotycka. Były one wykonane, jak się wydaje, z drewna lub z muru pruskiego.

Fosa otaczająca miasto od północy (fosa zamkowa), wschodu i południa była pierwotnie zasilana wodą z potoku, który płynął korytem dzisiejszej Trynki. Wodę pochodzącą z wyschłego dziś Jeziora Tuszewskiego (na wschód od miasta) wykorzystywał krzyżacki młyn (Młyn Nadolny). Miasto uzyskało w 1386 r. pozwolenie od komtura krzyżackiego w Pokrzywnie (Engelsberg) na pobudowanie tzw. Rowu Hermana, którym poprowadzono potok z jednego lub dwóch źródeł z pobliskiego Węgrowa (Wengir, Wangerau). Rów ten biegł na południowy wschód od miasta³⁷. W 1415 roku wielki mistrz Michał Kuchmeister umożliwił mieszkańcom zbudowanie w południowej części murów pierwszego wodociągu, który miał być zasilany wodą z pobliskiego potoku młyńskiego. Ciągłe problemy z wodą z Jeziora Tuszewskiego spowodowały, że za pozwoleniem króla polskiego Zygmunta Augusta w 1552 r. został przekopany kanał zwany Trynką. Jego nazwa pochodzi od niemieckiego czasownika *trinken*, co wskazuje, że woda z tego kanału służyła głównie do picia. Trynka wypływała z rzeki Osy na północ od miasta, na wysokości wsi Kłódka, dalej płynęła poprzez jezioro Tarpno i od południa przez dawny potok młyński.

Na północ od miasta, na pobliskim wzgórzu o wysokości 60 m n.p.m. wznosił się zamek krzyżacki, pobudowany w drugiej połowie XIII w. na miejscu dawnego grodu piastowskiego. Pierwszy komtur grudziądzki, Bertold, jest wymieniony w 1250 r.³⁸ Zamek składał się z dwóch głównych części: z zamku głównego i przedzamcza, znajdującego się od strony południowej, od strony miasta. Tam też mieścił się główny wjazd do zamku na przedłużeniu ul. Spichrzowej. Zamek od strony wschodniej był otoczony palisadą. Podstawową, drugą linię obrony stanowił mur ceglany, który od strony Wisły pełnił funkcję zabezpieczenia przed podmywaniem brzegu przez wodę rzeki³⁹.

Wiek XIV charakteryzował się stałym rozwojem Grudziądza, czemu sprzyjało zawarcie w Kaliszu pokoju polsko-krzyżackiego w 1343 r. Miasto pełniło kilka funkcji. Na czoło wybijała się głównie funkcja handlowo-rzemieślnicza. Grudziądz, otrzymawszy szereg dodatkowych uprawnień gospodarczych od Zakonu, czerpał stosunkowo duże zyski z handlu zbożem. Dysponując kilkunastoma spichlerzami pobudowanymi w murach zachodnich miasta⁴⁰, mógł pośredniczyć w skupywaniu i zbywaniu zboża z bezpośredniego zaplecza, czyli z północno-wschodnich terenów ziemi chełmińskiej. Korzystne, nadwiślańskie położenie miasta sprawiało, że było ono największym obok Chełmna, którego rola zaczęła się zmniejszać, tego typu ośrodkiem pomiędzy Toruniem a Gdańskiem.

Na przełomie XIV i XV w. Grudziądz był już dość ludnym miastem, na co wskazuje duża liczba — bo aż 20 — ław (czyli straganów) rzeźnickich. Ponadto podczas dni targowych można było sprzedawać mięso i drób w dowolnych ilościach. Miasto było też ośrodkiem wymiany produktów rolnych pochodzących z najbliższego otoczenia na własne wyroby rzemieślnicze oraz niektóre konsumpcyjne (np. piwo). Odbiorcami byli okoliczni chłopci i rycerstwo oraz zamek. Wieś dostarczała miastu zboże i mięso oraz surowce dla rzemiosła (np. skóry, wełnę, wosk).

Rzemieślnicy grudziądzcy, podobnie jak i obywatele innych miast pruskich w średniowieczu, zrzeszeni byli w cechach. Korporacje zawodowe musiały już niewątpliwie istnieć w XIV w., brak jednak źródeł pisanych dotyczących funkcjonowania tych organizacji. Powstawały one za zgodą komtura, który zatwierdzał ich statuty. Do najstarszych w mieście należały cechy piekarski (1355) oraz rzeźnicki (1480)⁴¹ (podanych dat nie można jednak zweryfikować). Nie jest też wykluczone, że kupcy posiadający bardziej okazałe domy — zazwyczaj przy Rynku — oraz spichrze mogli mieć swoją własną korporację⁴². Strukturę średniowiecznego rzemiosła grudziądzkiego można odtworzyć głównie ze źródeł toponomastycznych (nazwy ulic), z przywilejów krzyżackich, a także ze źródeł późniejszych. W mieście pracowali i mieszkali garbarze, piekarze, piwowarzy, rzeźnicy⁴³, szewcy, tragarze, płóciennicy i sukiennicy.

Liczba mieszkańców miasta w końcu średniowiecza mogła dochodzić do około 1200–1500 osób. Wynika ona z analizy liczby działek, a przede wszystkim stojących na nich domów (nie więcej niż 200) oraz z przyjęcia wskaźnika 6–7 osób na jeden budynek. Poza murami miasta

w kierunku południowym, na tzw. Przedmieściu Toruńskim, znajdowało się osiedle rybackie⁴⁴. Rozwój przedmieść grudziądzkich nie był jednak zbyt intensywny, obejmował tereny na południe i północ od murów miasta, gdzie rozlokowane były budy pod bramami. Ich liczba, jak można wnioskować z późniejszej ikonografii, była niewielka.

W okresie Wielkiej Wojny Polski z Zakonem, w roku 1410, po klęsce grunwaldzkiej, na przełomie lipca i sierpnia Grudziądz został poddany królowi polskiemu. Zarząd nad miastem i zamkiem komturstwa grudziądzkiego powierzono kasztelanowi poznańskiemu Mościcowi ze Stęszewa⁴⁵. W rękach polskich zamek pozostawał najpóźniej do października 1410 r.⁴⁶ Po pierwszym pokoju toruńskim miasto Grudziądz było widownią krwawej rozprawy z jednym z założycieli Towarzystwa Jaszczurczego — Mikołajem z Ryńska. Ten pochodzący z rodziny polskiej herbu Rogala poddany krzyżacki, osiadły w Ryńsku koło Wąbrzeźna, podczas bitwy grunwaldzkiej w krytycznym dla wojsk zakonnych momencie opuścił dzierzoną przez siebie chorągiew ziemi chełmińskiej. Krzyżacy uznali to za zdradę i postanowili, pomimo ogłoszonej na mocy porozumienia polsko-krzyżackiego amnestii, zemścić się na jaszczurkowcach, a przede wszystkim na Mikołaju z Ryńska. Po powrocie z krótkiego pobytu w Polsce został on zaproszony na śniadanie przez wójta lipnickiego Henryka Holta. Był to jednak — jak się okazało — podstęp, gdyż w Lipniku został on aresztowany, a po czterech dniach, w maju 1411 r. ścięty na Rynku grudziądzkim. Wydarzenie to upamiętnia tablica na kamienicze przy Starym Rynku nr 22.

Narastające konflikty natury społecznej, gospodarczej i politycznej doprowadziły pod koniec pierwszej połowy XV w. do powstania opozycji miast i rycerstwa przeciw Zakonowi. Mieszczanie grudziądzcy od początku istnienia Związku Pruskiego byli jego aktywnymi członkami, a w mieście odbywały się zjazdy konfederatów⁴⁷. Pełnomocnicy miasta w osobach burmistrza i ławników podpisali akt Związku 14 marca 1440 r. Przed wybuchem powstania 14 stycznia 1454 r. miasto, zapewne ze względów taktycznych, wysłało do wielkiego mistrza Ludwika von Erlichshausen delegację, w skład której wchodził burmistrz Jan Schoneberg, Piotr Schulze oraz mieszczanie Szymon Wolff i Mikołaj van Wandofen, z deklaracją wierności Zakonowi. Na początku lutego mieszczanie przystąpili do zdobywania zamku, na którym nie było komtura Wilhelma von Helfenstein. Zamek, będący miejscem schronienia większej liczby zwolenników Zakonu, bronił się kilka dni. Jednak już 8 lutego 1454 r. w wyniku ostrzelania go od południa i wykonania podkopu pod murami od strony wschodniej znalazł się w rękach związkowców. W ten sposób zakończył się okres panowania krzyżackiego w Grudziądzu. Na ponad 300 lat miasto wraz z zamkiem weszło w skład Królestwa Polskiego, pomimo podejmowanych przez wojska zakonne prób przejęcia miasta. Stan taki został potwierdzony mocą podpisanego 19 października 1466 r. drugiego pokoju toruńskiego.

W nowych ramach państwowo-administracyjnych Grudziądz, jako część składowa tzw. Prus Królewskich, przynależał do województwa chełmińskiego. Zamek grudziądzki stał się już od 15 kwietnia 1454 r. siedzibą starosty. Pierwszym z nich był Augustyn z Szewy, wojewoda chełmiński. W czasie wojny trzynastoletniej rezydowało tu aż trzech polskich starostów. Po wojnie w latach 1468–1472 zamek dzierżył sławny czeski dowódca wojsk zaciężnych, Jan Skalski⁴⁸.

Pod panowaniem królów polskich miasto początkowo — w drugiej połowie XV i przez cały wiek XVI — znalazło sprzyjające warunki dla dalszego rozwoju ekonomicznego. Można nawet zaryzykować tezę, że był to najpomyślniejszy okres w dziejach Grudziądza, czego nie dostrzegają dawna (m.in. X. Froelich), ale i częściowo również współczesna literatura niemiecka. Dochodziło oczywiście do sporów między władzami miasta a starostą w kwestii wymiaru świadczeń (szarwarki) czy też do konkurencji gospodarczej (wyszynek piwa na zamku starosty), ale ogólny trend pomyślnego rozwoju nie został przez to zahamowany⁴⁹. Źródłem ówczesnego dobrobytu miasta były wzrastające zyski z handlu zbożem. Grudziądz stał się bowiem centrum obrotu zbożem dla północnej części ziemi chełmińskiej oraz lubawskiej⁵⁰. Dobra koniunktura w handlu tym towarem wpływała na pomyślny rozwój rzemiosła grudziądzkiego, a zwłaszcza sukiennictwa, płóciennictwa, browarnictwa. Do miasta przybywali również liczni goście w związku z odbywanymi w ratuszu lub w kościele św. Mikołaja zjazdami sejmiku generalnego Prus Królewskich. Grudziądz i Malbork zostały wyznaczone przez Zygmunta I Starego na siedzibę zjazdów tego sejmiku. Około 120–150 postów musiało znaleźć miejsce do spania i spożywania posiłków, co dawało mieszczanom grudziądzkim okazję do zbywania swoich produktów i usług. Dnia 21 marca 1522 r. podczas obrad sejmiku pruskiego w Grudziądzu Mikołaj Kopernik przedstawił swoje poglądy ekonomiczne zawarte w rozprawie *De aestimatione monetarum*. Wydarzenie to upamiętnia wmurowana na kamienicy przy Rynku nr 3–5 okolicznościowa płyta. Ogółem w latach 1526–1772 w mieście odbyło się 170 sejmików generalnych⁵¹.

W pierwszej połowie XVI w. dotarły do Grudziądza prądy reformacji; to wywołało przejście prawie całej ludności, w większości niemieckiej, na luteranizm i przejęcie przez nią wszystkich trzech kościołów grudziądzkich. W 1564 r. mieszkańców miasta zdziesiątkowała dżuma⁵². Grudziądz jednak stopniowo podnosił się z regresu, skoro w latach 1592–1599 działał w nim aż 10 garbarni, 4 warsztaty garncarskie, 1 browar, 2 słodownie oraz zakład ceramiki budowlanej⁵³. Wojna polsko-szwedzka, tzw. wojna o ujście Wisły w latach 1617–1629, nie spowodowała większych strat, choć stacjonujące w pobliżu miasta wojska polskie

mogły stanowić pewne zagrożenie. Sytuacja ekonomiczna Grudziądza uległa znacznemu pogorszeniu dopiero w drugiej połowie XVII w., podczas Potopu Szwedzkiego. W grudniu 1655 r., po krótkim oblężeniu, miasto zostało opanowane przez wojska króla szwedzkiego Karola Gustawa. Okupacja szwedzka trwała aż do 1659 r. Nakładane przez Szwedów liczne kontrybucje w pieniądzu i naturze oraz przymuszanie mieszczan do pracy przy wzmacnianiu wałem ziemnym fortyfikacji miejskich przyniosły załamanie wymiany handlowej i rzemiosła. Do nieszczęść, które spotkały wówczas miasto, zaliczyć należy ciężką zarazę w latach 1656–1657; na jej skutek zmarło około 40–50% ludności (ok. 800 osób). Ponadto w czasie walk o odzyskanie miasta w końcu lipca 1659 r. w wyniku ostrzału artyleryjskiego prowadzonego przez wojska marszałka wielkiego koronnego Jerzego Lubomirskiego wybuchł wielki pożar, który zniszczył zarówno budynki mieszkalne, jak i publiczne (ratusz)⁵⁴. Spłonęły ponadto: kościół św. Ducha (w 1731 r. odbudowany i przekształcony w 1823 r. na kościół garnizonowy⁵⁵), klasztor Benedyktynek i zamek starosty. Bezwrotnie stracono dużą część archiwaliów miejskich, gdyż ocalały jedynie te, które znajdowały się w wieży zegarowej.

Następne stulecie również nie należało do pomyślnych dla miasta. Skutki wielkiej wojny północnej oraz wielkiej zarazy w latach 1708–1710 pogłębiły ogólny kryzys. Dzieła zniszczenia dopełniły liczne przemarsze obcych wojsk podczas wojny siedmioletniej w latach 1756–1763.

W wyniku pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. Grudziądz przeszedł pod panowanie państwa pruskiego. Miasto zamieszkiwało wówczas tylko 1215 mieszkańców. Wiele parceli (10) było pustych, a liczba budynków uległa zmniejszeniu do 146, co było poniżej stanu nawet z wieku XV. Poza murami miasta, na obszarze ponad 6 ha przynależnych wcześniej do starosty, znajdował się już klasztor Reformatów, zbudowany w połowie XVIII w.⁵⁶ Był on w posiadaniu reformatów jedynie pół wieku — do kasaty zgromadzenia w roku 1801 przez króla Fryderyka Wilhelma III. W budynkach kościoła urządzono najpierw dom poprawczy, a następnie, po pewnej rozbudowie budynku klasztoru, zakład karny dla Prus Zachodnich⁵⁷. Okres pruski przyniósł początkowo pewne uspokojenie sytuacji politycznej i koniunkturę gospodarczą. Związane to było z wydaniem w marcu 1776 r. przez Fryderyka II polecenia opracowania projektu twierdzy pod Grudziądzem, która pełniłaby ważną, defensywno-ofensywną funkcję na wypadek konfrontacji militarnej, zwłaszcza z Rosją.

Plan budowy twierdzy przygotował Szwajcar pozostający w służbie pruskiej, kapitan Paweł von Gontzenbach, wcześniej zaangażowany przy budowie potężnej forticy w Srebrnej Górze pod Kłodzkiem. Twierdzę postanowiono zbudować w ciągu czterech lat i zlokalizować ją na przylegającym do skarpy wiślanej wysokim wzgórzu leżącym półtora kilometra na północ od miasta. Lokalizacji tej sprzyjało otoczenie wzgórz: od północy i wschodu opływała je rzeka Osa, a od południa Trynka. W planach Gontzenbacha leżało również skonstruowanie umocnień na lewym brzegu Wisły i licznych chodników przeciwnowych, lecz szczupłość pozostawionych mu do dyspozycji środków pozwoliła na zbudowanie twierdzy właściwej wraz z lunetami i półredutami oraz tylko części chodników. Roboty rozpoczęto już wiosną 1776 r.⁵⁸ W roku następnym przy budowie umocnień było zatrudnionych prawie siedem tysięcy osób, w tym 367 murarzy⁵⁹. Budowa twierdzy i stacjonowanie w niej licznej załogi ożywiło gospodarkę miasta i okolicy. Potrzebni byli bowiem wozacy z końmi, murarze, robotnicy oraz żywność, różnorodne towary rzemieślnicze i budowlane. Dla potrzeb budowanych umocnień powstała specjalna cegielnia, zlokalizowana na południe od twierdzy. W ciągu niespełna trzydziestolecia (1772–1800) w mieście i na przedmieściach przybyło wiele budynków — ich liczba przekroczyła 500, mieszkańców wraz z załogą twierdzy było aż 5177, w tym samo miasto liczyło około 3500 osób⁶⁰. W 1781 r. gotowe były już roboty murarskie przy wałach i donżonie. Ostateczne zakończenie prawie wszystkich planowanych prac, poza terasami skarpy wiślanej, nastąpiło dopiero w końcu 1788 r.⁶¹ Do tego czasu, czyli w ramach tak zwanego pierwszego etapu budowy twierdzy system obronny składał się z donżonu, pięciu bastionów, czterech rawelinów i przeciwskarpy. W drugim etapie prace koncentrowały się głównie wokół dzieła rogowego; trwały one aż do 1807 r. Budowy dzieła koronowego zaniechano. W założeniu twierdza grudziądzka nawiązuje przede wszystkim do wzorów włoskich oraz w mniejszym stopniu do francuskich i holenderskich. Zaprojektowana przez Gontzenbacha budowla wykazuje też głębokie podobieństwo do twierdz śląskich (Srebrna Góra)⁶².

Podczas wojny Napoleona z czwartą koalicją (1806–1807) doszło do blokady twierdzy przez wojska francusko-polskie; oblężenie trwało od stycznia do grudnia 1807 r.⁶³ Dowódcą garnizonu twierdzy był Holender z urodzenia gen. Wilhelm de Courbiere. Francuzi i Polacy nie przeprowadzili jednak ataku na umocnienia, lecz ograniczyli się do oblężenia. Zaslugą generała pruskiego było wytrwanie na posterunku i niepoddanie twierdzy, którą odtąd nazywano przesadnie na jego cześć: *Festung Courbiere*. Miasto podczas oblężenia znacznie ucierpiało, gdyż — zajęte przez wojska napoleońskie — było obiektem ostrzału artyleryjskiego z dział twierdzy. Ponadto wojska francuskie nakładały na miasto różnego rodzaju kontrybucje i rekwizycje⁶⁴. Utrzymanie twierdzy przez wojska pruskie między innymi zadecydowało o tym, że na mocy traktatu w Tylicy w 1807 r. Grudziądz pozostał w granicach państwa pruskiego, jako miasto nadgraniczne. Stan ten potwierdziły postanowienia kongresu wiedeńskiego w roku 1815.

W strukturze administracyjnej Prus Grudziądz od 1818 roku był siedzibą powiatu. Już wcześniej, bo w roku 1783 miasto wchłonęło pobliskie wsie Frytę i Fijewo. Na terenie byłego folwarku krzyżackiego Fijewo, na północ od Bramy Łasińskiej, powstało na przełomie XVIII/XIX wieku nowe Przedmieście Kwidzyńskie. Nowe budynki zaczęto wznosić również wzdłuż kanału Trynki. Znaczenie miasta podniosło umieszczenie w budynkach byłego klasztoru Jezuitów⁶⁵ gimnazjum, a od 1816 roku katolickiego seminarium nauczycielskiego. Celom edukacyjnym służył również budynek po likwidowanym stopniowo w latach 1810–1836 klasztorze Benedyktynów, w którym władze pruskie umieściły szkołę i mieszkania dla nauczycieli⁶⁶.

W pierwszej połowie XIX w. Grudziądz zachowywał swoją dotychczasową funkcję ośrodka wymiany handlowej, zwłaszcza obrotu zbożem. Około połowy tego stulecia zaczęły pojawiać się niebezpieczne dla tak zorientowanego ekonomicznie miasta symptomy. Narastała bowiem konkurencja innych ośrodków, korzystających z dogodnych, niedawno pobudowanych dróg transportu płodów rolnych (szosa Łasin–Radzyń, kanał elbląsko–ostródzki, linia kolejowa Toruń–Iława–Malbork). Spychała ona Grudziądz na peryferie handlu zbożem, który i tak tracił swoje pierwotnie dominujące znaczenie. Powoli zaczęły spadać również dochody miasta płynące z tytułu istnienia w pobliżu twierdzy. Była ona jeszcze parokrotnie po 1815 r. stawiana w stan gotowości bojowej, zwłaszcza w okresie Wiosny Ludów. W latach 1832–1833 twierdza stała się miejscem internowania i wykorzystywania do niewolniczej pracy przy rozbudowie lunet na lewym brzegu Wisły około 250 podoficerów i żołnierzy Powstania Listopadowego, którzy po zakończeniu walk przeszli jesienią 1831 r. granicę pruską. Po ich deportowaniu do Anglii utworzyli oni Organizację Ludu Polskiego o nazwie Gromada Grudziądz, pierwszą polską organizację o programie nawiązującym do zasad socjalizmu utopijnego⁶⁷. Jednakże już w latach 1851–1852 twierdza grudziądzka została rozbrojona, a roboty polepszające jej walory obronne poważnie zmniejszono. W dniu 24 czerwca 1872 r. rząd niemiecki postanowił nawet twierdzę grudziądzką skasować, przewidując ewentualne jej wykorzystanie w przyszłości. Budynki twierdzy miały służyć potrzebom garnizonu jako pomieszczenia magazynowe⁶⁸. Wojsko i twierdza przestawały więc być dla miasta dominującym czynnikiem determinującym jego dalszy rozwój.

Nadzieją dla Grudziądza stał się intensywny rozwój przemysłu od drugiej połowy tego stulecia oraz budowa linii kolejowych i mostu na Wiśle⁶⁹. Decyzję budowy mostu kolejowo–drogowego na trasie linii kolejowej biegnącej z Bydgoszczy do Tczewa i dalej do Królewca podjęła Dyrekcja Kolei Wschodniej w 1874 r. W roku 1876 rozpoczęto budowę ponad kilometrowej długości mostu przez Wisłę oraz linii kolejowej łączącej Grudziądz z Jabłonowem. W dalszych latach pobudowano odcinek Grudziądz–Laskowice (1879) oraz Grudziądz–Chełmża (1883). Dworzec, początkowo drewniany, wzniesiono na południowo–wschodnim przedmieściu Grudziądza w roku 1885. Wokół węzła kolejowego zaczęła rozbudowywać się nowa dzielnica miasta, położona między ulicami: Toruńską (Unterthorner Straße), Chełmińską (Kulmer Straße), Tuszewską Groblą (Tuscher Damm) i Dworcową (Bahnhof Straße). Nad Wisłą wzdłuż ul. Toruńskiej powstał port rzeczny. Rozwój miasta w kierunku południowym odbywał się wzdłuż ul. Chełmińskiej, gdzie w późniejszym czasie wzniesiono budynki koszarowe. Na północy rozbudowa miasta była równie intensywna, w końcu XIX w. budowano tam przeważnie obiekty wojskowe. Przy dzisiejszej ul. J. Hallera (do 1920 r. Rehdener Straße) wzniesiono koszary 14 Regimentu Piechoty (Kaserne des 14. Infanterie–Regimentes). Jednostka ta posiadała obok koszar w kierunku południowym ogromny plac ćwiczeń (Exercierplatz). Wzdłuż obecnej ul. Legionów (Linden Straße) umiejscowiono — poczynając od południa — Stare Koszary Artylerii (Alte Artillerie Kaserne), Nowe Koszary Artylerii (Neue Artillerie Kaserne), które rozpoczęto budować w 1883 r., Nowe Koszary Piechoty (Neue Infanterie Kaserne) i kolejne koszary 14 Regimentu Piechoty oraz po północnej stronie wspomnianej ulicy szpital wojskowy (Militärlazarett). Ponadto dalej w kierunku północno–wschodnim znajdował się poligon (Schieß– und Exercierplatz). W pobliżu tych obiektów wojskowych przy dzisiejszej ul. Bema 1 (Kuntersteiner Straße) miała siedzibę komendantura (Kommandantur) oraz pod nr. 2 areszt wojskowy (Militär–Arresthaus). Niewątpliwie najwolniej przebiegał rozwój miasta w kierunku wschodnim. Powodem tego było znaczne zawilgocenie gruntu na zachód i wschód od potoku Trynki (pradolina Wisły). Zabudowa ograniczała się z tego powodu do obecnych ulic Młyńskiej, M. Curie–Skłodowskiej i Kosynierów Gdyńskich. Był to teren, na którym zlokalizowano w końcu XIX w. szereg ważnych dla funkcjonowania miasta instytucji: tzw. nowy kościół ewangelicki (stary kościół istniał do początku XX w. na Starym Rynku, po czym został rozebrany), pocztę przy ul. Mickiewicza 20 (Pohlmann Straße), gimnazjum, szkołę realną oraz elektrownię i gazownię (1865 r.).

W 1872 r. w granice miasta włączono leżące na południe od niego folwarki Strzemięcín (Stremoczyn) i Kalinkowo (Kalinken), a ponadto pobliskie miejscowości: Gać (Gatsch), Linarczyk (Linarczek), Czerwony Dwór (Rothof), Miłolas (Liebenwalde) i Nowy Dwór (Neuhof). Obszar miasta powiększył się wówczas (1880 r.) do 1882,30 ha. Na początku XX w. (1900 r.) dołączono osadę Mały Kunterstzyn (Klein Kunterstein), leżącą na wschód od miasta, w 1903 r. Rudnik (Rudnick), Mniszek (Mischke), następnie w 1906 r. teren twierdzy Courbière. W konsekwencji obszar miasta wzrósł do 1928,1 ha w roku 1905.

Rozrostowi Grudziądza towarzyszył dynamiczny przyrost liczby mieszkańców. Jeszcze w 1809 r. miasto liczyło zaledwie 3606 obywateli. W roku 1816 nastąpił aż ponad dwukrotny wzrost liczby grudziądzan (do 8419 osób). Od tego momentu aż do połowy XIX w. dynamika wzrostu liczby ludności nie była duża. Dopiero rozwój przemysłu (na początku XX w. w mieście działały 1673 zakłady pracy) i wzrastający popyt na siłę fizyczną doprowadził do znacznego wzrostu tej dynamiki, gdyż w 1895 r. liczba mieszkańców (bez załogi garnizonu) wynosiła aż prawie 25 tysięcy. W przededniu I wojny światowej miasto liczyło już około 40 tysięcy mieszkańców. W ciągu jednego stulecia zatem liczba mieszkańców Grudziądza powiększyła się aż dziesięciokrotnie. Dominowali wśród nich ewangelicy (ponad 25 tys.) i katolicy (ok. 13 tys.). Spośród innych wyznań należy wymienić przede wszystkim wyznawców religii mojżeszowej. W Grudziądzu mieszkało w 1910 r. 703 Żydów. Miejscem ich modlitw była wybudowana w 1844 r. przy ul. Mickiewicza synagoga⁷⁰. Można jedynie częściowo odtworzyć strukturę narodowościową miasta na przełomie XIX/XX w. Niewątpliwie przeważała ludność niemiecka (ok. 83%). Do narodowości polskiej można zaliczyć co najmniej 15–16% mieszkańców.

Ludność polska poddawana była w tym okresie silnej presji germanizacyjnej, której próbowała skutecznie się przeciwstawiać aktywizując ruch narodowy wokół powstałej 30 września 1894 r. „Gazety Grudziądzkiej”⁷¹. Jej założycielem i długoletnim redaktorem był Wiktor Kulerski (1865–1935)⁷². Jego czasopismo było największym (nakład ponad 130 tys. egzemplarzy) periodykiem dla Polaków w zaborze pruskim, dochodziło w swej mutacji nawet do Polaków mieszkających i pracujących w Westfalii i na Śląsku. W Grudziądzu działało ponadto wiele polskich organizacji społeczno–kulturalnych, jak np. Towarzystwo Czytelni Ludowych czy Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”. Chociaż spadały na nie restrykcje władz miasta, borykały się też z dużymi trudnościami w sytuacji braku inteligencji polskiej⁷³, stanowiły jednak pewną przeciwwagę dla bardzo licznych i o różnorodnym charakterze towarzystw niemieckich. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje Towarzystwo Prehistoryczno–Archeologiczne (Altertums–Gesellschaft) założone w 1883 r., z którego inicjatywy w 1884 r. powołano pierwsze w Grudziądzu muzeum przy ul. Klasztornej (Nonnenstraße)⁷⁴. W języku niemieckim ukazywały się poczytne gazety, takie jak: „Der Gesellige” i „Graudenzer Anzeiger für Stadt und Land”.

Do połowy XIX stulecia miasto nie posiadało — nie licząc drobnych przedsiębiorstw, takich jak browar czy cegielnia — przemysłu. W 1862 r. dwaj kupcy Józef Herzfeld i Karol Victorius otworzyli na Przedmieściu Toruńskim początkowo małą odlewnię i emaliernię⁷⁵. Po rozbudowie od 1888 r. uruchomili oni nowe przedsiębiorstwo tej branży, które jako jedyne w Prusach produkowało naczynia do gotowania. W 1913 r. część fabryki przeniesiono do Mniszka. Firma powiększała systematycznie asortyment swojej produkcji, zatrudniając 600 pracowników⁷⁶. Znacznie mniejszymi przedsiębiorstwami w branży metalowej były inne fabryki grudziądzkie: Beckera (zał. 1864 r.) i Langfelda (zał. 1864 r.). Przemysł metalurgiczny w Grudziądzu reprezentowała pod koniec XIX w. również fabryka Augusta Ventzkiego. Początkowo był to mały warsztat reperacyjny, w którym pracę znalazło zaledwie dwóch robotników. Szybko jednak przekształcił się on w dynamiczną fabrykę, zatrudniającą w 1909 r. aż 933 robotników. Położona przy ul. Józefa Włodka (Grüner Weg, później od ok. 1910 r. — Ventzkistraße)⁷⁷ fabryka produkowała (patenty A. Ventzkiego) pługi dwuskibowe i urządzenie do zgniatania kartofli dla bydła. Później wytwarzano również pługi parowe oraz kultywatory. Zakład składał się z ogromnej kuźni, budynku głównego i odlewni żelaza. Jego wyroby były znane w całych północnych Niemczech⁷⁸. Inne gałęzie przemysłu reprezentowały w Grudziądzu: wytwórnia obuwia Jakobiego, znana w Niemczech wytwórnia szczotek Vogesa oraz zakład siodlarski Koenitzberga. Na przełomie XIX/XX wieku w mieście działało ponadto wiele przedsiębiorstw branży spożywczej. Spośród nich należy, obok dobrze prosperującej rzeźni miejskiej (przy ul. Narutowicza, do 1920 r. Schlachthoffstraße), przede wszystkim wymienić powstałą w 1867 r. słynny browar Kunterstzyn (Kunterstein) oraz konkurencyjną firmę — browar Carla Gerike (1876). W fabryce Hermana Hontzera (od 1873 r.) produkowano likiery i soki. Od 1893 r. przedsiębiorstwo przejął Alojzy Ruchniewicz. W mieście działała również fabryka tytoniu Greueneberga (od 1806 r.).

Na przełomie XIX/XX wieku w Grudziądzu wybudowano szereg budynków, w których znalazły miejsce ważne dla miasta instytucje użyteczności publicznej. Na Górze Fortecznej wzniesiono nowy kościół garnizonowy, a na rogu ulic Sienkiewicza i Kosynierów Gdyńskich (Börgerstraße i Gartenstraße) powstało gimnazjum realne. Innymi inwestycjami oświatowymi były: gmach tzw. Szkoły Wiktorii (Victoria Schule) przy ul. M. Curie–Skłodowskiej (Trinkenstraße) oraz wybudowany w 1912 r. przy ul. J. Hallera (Rehdener Straße) okazały budynek Królewskiej Szkoły Budowy Maszyn (Königliche Maschinenbauschule)⁷⁹. Rok wcześniej wzniesiono dla muzeum miejskiego dwupiętrowy, pseudorenesansowy gmach obecnej Rejonowej Biblioteki Publicznej przy ul. Legionów. W budynku tym mieściła się w okresie międzywojennym Pomorska Szkoła Sztuk Pięknych M. Szczeblewskiego i Szkoła Malarstwa i Sztuki Dekoracyjnej.

Pod koniec XIX wieku w sytuacji narastającego napięcia międzynarodowego decyzją rządu pruskiego z 9 maja 1889 r. postanowiono przekształcić, wcześniej częściowo nawet rozbieraną, twierdzę grudziądzką

w potężny przyczółek mostowy. Do 1907 r. powstał szereg nowych dzieł i większych umocnień. Najprawdopodobniej już w czasie I wojny światowej rozpoczęto budowę nowych linii oporu po obu brzegach Wisły⁸⁰. Prace te, jak się okazało, były zbędne, gdyż twierdza nie odegrała podczas tej wojny żadnej istotnej roli, poza wykorzystywaniem jej jako miejsca internowania wziętych do niewoli jeńców brytyjskich i francuskich.

W czasie wojny nastąpiła aktywizacja licznych organizacji i ugrupowań polskich z redaktorem „Gazety Grudziądzkiej” Wiktorem Kulerskim na czele. Gdy 11 listopada 1918 r. powstała w mieście w całości niemiecka Rada Robotników i Żołnierzy, jej odpowiednikiem, ale o odmiennych celach politycznych, stała się Rada Żołnierzy Polaków. Dnia 17 listopada ukonstytuowała się w Grudziądzu Rada Ludowa z Wiktorem Kulerskim i Józefem Ulatowskim na czele, której celem było wpływanie na władze niemieckie w obliczu dokonujących się rozstrzygnięć międzynarodowych. Niemcy grudziądzcy pod koniec 1918 r. wykazywali ogromne zaniepokojenie możliwością włączenia miasta do odrodzonego państwa polskiego⁸¹, część z nich nawet opuściła Grudziądz. W dniu 28 listopada tego roku Rada Ludowa wyłoniła swoich delegatów do Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu. Oficjalne przejęcie miasta przez wojsko polskie gen. Józefa Hallera nastąpiło 20 stycznia 1920 r.⁸²

W okresie dwudziestolecia międzywojennego nastąpił znaczny przełom w rozwoju przestrzennym Grudziądza, a to za sprawą rozbudowy w kierunku wschodnim. W roku 1924 zbudowano bowiem w miejsce zlikwidowanej cegielni Ludwika Meissnera fabrykę PePeGe (obecnie Grudziądzkie Zakłady Przemysłu Gumowego „Stomil”), wokół niej zaś rozwinęła się kolonia robotnicza. Zakłady te, zatrudniające przed Wielkim Kryzysem aż 2 tysiące pracowników, należały do jednych z największych w branży gumowej w Europie, swoje produkty w 1930 r. eksportowały aż do 23 krajów Europy, Afryki i Bliskiego Wschodu⁸³. W obręb miasta włączono w 1935 r. gminę Małe Tarpno, leżącą na północ od Trynki i Przedmieścia Kwidzyńskiego. Dzięki temu obszar Grudziądza wzrósł do około 3 tys. ha. Liczba ludności wynosiła w 1938 roku 59 351 osób, co oznaczało wzrost w stosunku do 1920 r. o ponad 67%. W przeciwieństwie do okresu zaborów Polacy stanowili dominującą grupę narodowościową (ok. 90%), Niemców było około 8%, a społeczność żydowska liczyła trochę ponad 1% ogółu mieszkańców (ok. 730 osób)⁸⁴. Grudziądz odgrywał wówczas bardzo ważną rolę jako ośrodek przemysłowo–administracyjny, w którym, obok różnorodnych przedsiębiorstw wcześniej już działających branż, mieściły się ważne instytucje, takie jak Pomorska Izba Skarbowa, Pomorska Izba Przemysłowo–Handlowa, Pomorska Izba Rzemieślnicza. W dalszym ciągu w mieście stacjonowały liczne jednostki wojskowe (64, 65 Pułki Piechoty, 16 Pułk Artylerii Linowej), działało też słynne Centrum Wyszkolenia Kawalerii (od 1928 r.). W stacjonującym w Grudziądzu 18 Pułku Ułanów Pomorskich oficerem był między innymi słynny z czasów II wojny światowej Henryk Dobrzański „Hubal”. Ponadto w garnizonie zlokalizowano w 1921 r. Grudziądzką Wyższą Szkołę Pilotów, przekształconą w 1925 r. w Oficerską Szkołę Lotnictwa. W dwa lata później szkołę przeniesiono jednak do Dęblina, a na jej miejsce powołano Lotniczą Szkołę Strzelania i Bombardowania (od 1937 r. Szkoła Pilotażu). Tak zwany Port Lotniczy był zlokalizowany na wschodnim przedmieściu miasta, obok lasu miejskiego. Grudziądz zaliczał się więc w okresie międzywojennym do największych garnizonów w kraju.

Podczas kampanii wrześniowej oddziały zwiadowcze Wehrmachtu pojawiły się w Grudziądzu późnym popołudniem 3 września 1939 r. Po zbombardowaniu i przełamaniu obrony 65 Pułku Piechoty, wchodzącego w skład 16 Dywizji Piechoty, Batalionu Obrony Narodowej „Świecie” oraz 82 Batalionu Wartowniczego wojska niemieckie w nocy z 3 na 4 września zajęły miasto⁸⁵. W dniu 4 września tymczasowy prezydent miasta Damazy Raczkowski przekazał władzę oddziałom niemieckim.

PRZYPISY

^[1] M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Grudziądz*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 10 i n.; K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja Grudziądz* w roku 1291, Toruń 1991, s. 7; E. Drozdowski, S. Kopczyński, *Środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego*, [w:] *Dzieje Grudziądz*, pod red. J. Danielewicza, Grudziądz 1992, s. 34–44.

^[2] R. Boguwolski, *Region Grudziądz* w pradziejach i wczesnym średniowieczu, [w:] *Dzieje Grudziądz*, s. 166.

^[3] Ibidem, s. 167.

^[4] Ibidem, s. 170 i n.

^[5] Ibidem, s. 175.

^[6] *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1887, nr 3. *Castrum Grudomzch* jest najczęściej interpretowane jako Grudziądz. Istnieją też w nauce polskiej przypuszczenia, najprawdopodobniej niesłuszne, które utożsamiają powyższą nazwę z mazowieckim Gruduskiem (b. pow. ciechanowski). Zob. A. Wędzki, *Grudusk*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 171; K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 190. Por. K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 12 i n.

^[7] Zdaniem St. Kujota (*Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Fontes TNT, t. 11: 1904, s. 172 i n.) w grodzie grudziądzkim mieściła się rozległa parafia, której granice sięgały wzdłuż Osy daleko na wschód.

^[8] *Grudonisk* (1066), *Grudenc* (1216), *Grudenz* (1222), *Gruzenz* (1223), *Grudencz* (1230), *Gruden*z (1254, 1255), *Grawdencz* (1291), *Grudenz* (1313), *Grudencz* (1430), *Grudecz* (1433), *Grudancz* (1472).

^[9] K. Rymut, *Nazwy miast Polski*, Wrocław–Warszawa 1987, s. 84.

^[10] S. Rospond, *Grudziądz*, [w:] *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 107. Pogląd nauki niemieckiej, jakoby nazwę *Grudziądz* należało wywodzić od gockiego

Już od pierwszych dni okupacji ludność polska została poddana brutalnej polityce eksterminacyjnej, skierowanej głównie przeciw inteligencji. Następowaly liczne aresztowania, egzekucje oraz ciągłe dążenie do zniemczenia miasta. Służyła temu zwłaszcza podjęta już w końcu 1939 r. akcja wysiedlania Polaków z Grudziądz do Generalnego Gubernatorstwa. Trudno obliczyć zasięg tych wysiedleń, ale — sądząc z liczby osiedlonych w mieście Niemców — mogła ona objąć kilka tysięcy grudziądzan. Celom germanizacji służyło również wprowadzenie od wiosny 1941 r. list narodowych, a zwłaszcza terror towarzyszący akcji wpisywania na grupę niemiecką, której podlegała ludność polska. W wyniku przyspieszonego trybu administracyjnego i stosowanego przymusu 87% ludności polskiej przyjęło niemiecką listę narodową⁸⁶. W mieście wprowadzono niemiecką nomenklaturę ulic, przywracając nazwy sprzed 1920 r. lub tworząc nowe w duchu nazistowskim.

Wyzwolenie spod okupacji hitlerowskiej nastąpiło 5 marca 1945 r.⁸⁷ Walki oddziałów Armii Czerwonej pod dowództwem gen. płk. Pawła I. Batowa z obroną niemiecką miasta i twierdzy, która liczyła 9 tys. żołnierzy, rozpoczęły się już 26 stycznia. Dowódca wojsk niemieckich gen. Ludwik Fricke poddał ostatni bastion obrony — forty cytadeli 6 marca 1945 r. Do niewoli wzięto ponad 4 tysiące żołnierzy i oficerów niemieckich. O zaciętości walk świadczą przede wszystkim liczby zabitych żołnierzy i oficerów radzieckich (ok. 3000) oraz mieszkańców miasta (ok. 230). Miasto doznało podczas oblężenia bardzo dużych strat — około 70% budynków komunalnych i przemysłowych zostało zniszczonych, a odsetek zniszczeń budynków mieszkalnych był jeszcze wyższy. Praktycznie nie ocalał w całości ani jeden dom. Nieszczęścia miasta i jego mieszkańców nie skończyły się jednak w momencie upadku okupacji hitlerowskiej. Radość z wyzwolenia szybko zniweczyła kolejna tragedia — deportacje Polaków do ZSRR dokonywane przez oddziały NKWD. Deportacje grudziądzan nie były czymś wyjątkowym w tej części Europy zajętej przez Armię Czerwoną w latach 1944–1945. Objęły one od stycznia do marca 1945 roku 1002 mieszkańców Grudziądz, którzy przyjęli III grupę niemieckiej listy narodowej, co było jedynie pretekstem do deportacji. Chodziło bowiem o zdobycie siły roboczej do pracy w ZSRR, o czym świadczy struktura wiekowa deportowanych do obozów pracy, wśród których dominowały osoby pomiędzy 19 a 49 rokiem życia⁸⁸.

Okres odbudowy miasta trwał do 1950 r. W tym czasie uruchomiono urzędy, szkoły, szpital, zakłady komunalne i przemysłowe. Do największych zakładów pracy działających po wojnie należą przedsiębiorstwa o rodowodzie dziewiętnastowiecznym (Fabryka Maszyn Rolniczych „Agromet–Unia” — dawna fabryka Ventzkiego, Pomorska Odlewnia i Emaliernia — dawna firma Herzfeld & Victorius) lub dwudziestowiecznym (jak Grudziądzkie Zakłady Przemysłu Gumowego „Stomil” — dawne PePeGe). Do większych zakładów przemysłowych należą też Pomorskie Zakłady Sprzętu Okrętowego „Warma”.

W mieście powstały nowe osiedla mieszkaniowe: w Mniszku, 23 Stycznia, Mikołaja z Ryńska, Dzierżyńskiego (obecnie Osiedle Kawalerii Polskiej), 900–lecia (Tarpno), Kopernika oraz Strzemięcin, Rządz i Lotnisko. Usytuowanie tych osiedli pogłębiło południkowe rozplanowanie miasta, które liczyło pod koniec 1993 r. 103,7 tys. mieszkańców. Obszar miasta wynosi obecnie 59 km², co oznacza, że Grudziądz jest drugą po Toruniu aglomeracją województwa toruńskiego⁸⁹.

Miasto w dalszym ciągu odgrywa ważną rolę w tej części Polski jako miejsce działania licznych instytucji kulturalnych (teatr, muzeum, biblioteka), a przede wszystkim oświatowych. Te ostatnie, zarówno na szczeblu podstawowym, jak i średnim, mieszczą się również w dawnych budynkach, pochodzących z przełomu XIX/XX w., podobnie jak ulokowane w garnizonie grudziądzkim jednostki wojskowe.

Wiesław Sieradzan

plemienia Greutungów, jest — jak wykazała K. Zielińska–Melkowska — nie do przyjęcia. Por. H.–J. Schuch, *700–Jahre Stadt Graudenz von einer Ordens — zur Industriestadt*, Westpreußen Jahrbuch aus dem Land an der unteren Weichsel, Bd. 41: 1991, s. 5 i n.; K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 9.

^[11] *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. II/1, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1882, Nr. 41.

^[12] Ibidem, Nr. 44.

^[13] K. Ślaski, *Problem zajęcia ziemi chełmińskiej przez Prusów*, Acta Baltico-Slavica, t. 6: 1969, s. 213 i n.; J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 5, 69; J. Powierski, *Stosunki polsko–pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Roczniki TNT, t. 74: 1969, z. 1, s. 54.

^[14] B. Janiszewska–Mincer, *Grudziądz w latach 1064–1772*, [w:] *Dzieje Grudziądz*, s. 193 i n.

^[15] K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 19–35, w obszernym wywodzie stara się udowodnić powyższą tezę przytaczając szereg argumentów, których wartość jest zróżnicowana, ale w większości wątpliwa. Brak źródłowych danych, aby obalić funkcjonujący dotychczas pogląd głoszący, iż siedzibą biskupią Chrystiana był Zantyr nad Wisłą. Por. M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka — społeczeństwo — państwo — ideologia*, Gdańsk 1986, s. 125. Tezie o grudziądzkiej siedzibie biskupa przeczy zwłaszcza kierunek jego misji — wzdłuż Mierzei w stronę Sambii. Niewątpliwego związku Chrystiana z grodem i z pewnością z osadą podgrodową nie można łączyć (K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 27 i n.) z istnieniem przed 1945 r. w Grudziądzu ulicy Biskupiej (Bischoffstraße) z dwóch powodów: a) według ustaleń A. Wajler (*Ulice Grudziądz*, Rocznik Grudziądzki, t. 9: 1985, s. 83) nazwa tej ulicy funkcjonuje z pewnością dopiero od 1897 r.; b) ulica Biskupia, obecnie Chopina, znajduje się poza obrębem miasta średniowiecznego, w stosunkowo znacznej odległości w kierunku południowym.

- ¹⁶ K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 28 i n.
- ¹⁷ M. Biskup, *Rozwój*, s. 13; K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 22 i n.
- ¹⁸ Petrus von Dusburg, *Chronicon terre Prussiae*, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. I, hrsg. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, s. 137. Wzmiankowany tam najazd i zniszczenia dokonane przez Jaćwingów ze Skumandem na czele spowodowały, zdaniem K. Zielińskiej–Melkowskiej, kres „chrystianowego” (lokowanego na prawie lubeckim) Grudziądza. Zob. K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 43 i n.
- ¹⁹ Chodzi o okolice Góry Zamkowej i teren na południe od niej aż do północnej pierzei późniejszego rynku. Pozostałością po dawnej osadzie (lub pierwotnej lokacji) jest nazewnictwo niektórych ulic w północnej części miasta (ul. Stara, Starorynkowa), istnienie tzw. Małego Rynku, funkcjonującego jeszcze na planach w XVII w. (1657), jak również dająca się tam zauważyć nieregularność układu ulic w porównaniu do pozostałej części średniowiecznego miasta.
- ²⁰ St. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, Roczniki TNT, t. 21: 1914, cz. 2, s. 713 i n.
- ²¹ M. Gumowski, *Herb i pieczęcie miasta Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 2: 1961, s. 141–158. Podobnego zdania byli wcześniej J. A. Łukaszkiewicz (*Grudziądz królewskim miastem*, [w:] *Życie Pomorza*, Grudziądz 1927, s. 2 i n.), który za najwcześniejszą datę pojawienia się tego herbu przyjmował mylnie 1230 r., oraz F. A. Vossberg (*Geschichte der preußischen Münzen und Siegel bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1842, s. 37). Ten ostatni wysuwał tezę, że herb ten pojawił się na dokumencie lokacyjnym w 1291 r., z czym zgodził się ostatecznie S. Reszkowski, *Lokacja i polokacyjne przemiany miasta Grudziądza w XIII–XIV w.*, Rocznik Grudziądzki, t. 9: 1985, s. 30.
- ²² Por. J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 34, przyp. 6. Wątpliwości co do ustaleń M. Gumowskiego sprowadzają się do następujących kwestii: a) postać biskupa Chrystiana na jego pieczęci z ok. 1230 r. stoi, a nie siedzi; b) pastorał trzymany w lewej dłoni nie jest pochylony; c) postać przedstawiana na późniejszych herbach miasta (np. z r. 1693) trzyma w prawej dłoni figurę kościoła i ma aureole, co jest zgodne z treścią ikonografii św. Mikołaja.
- ²³ M. Gumowski, *Herb*, s. 142.
- ²⁴ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. II/2, hrsg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909, Nr. 581; K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 80: *wir mit rothe unde vorhengnisse unser brudere gegeben haben der stat Grawdencz zcu gemeynem nutze*. Oryginał łaciński przywileju zaginął w XV w. Tekst znany jest z późnej, pochodzącej z połowy XV w., kopii w języku niemieckim. O podstawie źródłowej przywileju zob. ibidem, s. 65–75.
- ²⁵ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. 1, Danzig 1884, s. 92 i n.; M. Biskup, *Rozwój*, s. 13.
- ²⁶ Por. K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 58.
- ²⁷ Ibidem, s. 81.
- ²⁸ Autor składa w tym miejscu serdeczne podziękowania prof. dr. hab. Antoniemu Czarowskiemu za udostępnienie nie opublikowanego tekstu referatu, jaki został wygłoszony w 1991 r. w Grudziądzu w ramach obchodów 700 rocznicy powstania miasta.
- ²⁹ K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, s. 80: *aus der phorten, die man / do syt, kegen eyme flissze Osza genannt uff die rechte hand bis an der bruder acker unde von demeselen ackere drey seyl in das bruch / zcu eyme graben unde also obir den graben noen bey deme benumpten graben in eyme uffgange eynes seyles neher, das man kumpt zcu / eynem zee, der do Thuwsche heiszet, von deme zee uffwert bas an eyne brucke, die do leit ken eynem dorffe Kyckholcz gennant unde von / der brucke noen zcu eyme zee, Peske ist genant, unde uffwert zcu eynes Polens grenitcze, der do Strupes ist genant, unde denne nederwert von deses benumpten Polens grenitcz bis an die Weiszel unde denne die Weiszel nederwertis bis ken deme huwse, do die stat wendet*. Fragment ten pozwala nie tylko poznać przebieg granicy miasta, ale również przynosi dane o składzie etnicznym mieszkańców okolic Grudziądza w końcu XIII w. Ponadto zawiera wiadomość o bramie, którą posiadało przedlokacyjne miasto (1291) po północnej stronie. Miasto powiększyło nieznacznie swoje *patrionium* około pierwszej ćwierci XIV w. w wyniku skromnych nadań komtura grudziądzkiego Sigharda von Schwarzburg terenów przeznaczonych pod ogrody na prawo od Bramy Łasińskiej. Zob. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Graudenz 1868, s. 92.
- ³⁰ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. II/1, hrsg. v. M. Hein, Königsberg 1931, Nr. 104.
- ³¹ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, s. 92 i n.
- ³² Por. H. Samsonowicz, *Die funktionelle Gliederung des städtischen Raumes*, [in:] *Gilde und Korporation in den nordeuropäischen Städten des späten Mittelalters*, hrsg. v. K. Friedland, Köln–Wien 1983, s. 93; Th. Hall, *Mittelalterliche Stadtgrundrisse*, Stockholm 1978, s. 126.
- ³³ M. Biskup, *Rozwój*, s. 20; J. Frycz, *Układ*, s. 46 i n.
- ³⁴ J. Frycz, *Układ*, s. 49 (przyp. 21 zawiera dawniejszą literaturę).
- ³⁵ A. Mańkowski, *Prepozytura św. Ducha*, [w:] *Kościół i klasztory grudziądzkie*, Grudziądz 1928, s. 40 i n.; M. Gzyło, *Furta dawnego klasztoru pp. benedyktynek, czyli tzw. Pałac Opatów w Grudziądzu*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 22 i n.
- ³⁶ J. Frycz, *Układ*, s. 37.
- ³⁷ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, 1868, s. 97.
- ³⁸ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, s. 101. O dziejach zamku obszernie traktuje ten sam autor w pracy *Der Schlossberg bei Graudenz*, Graudenz 1895. Ponadto zob. K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 73–104 (tam też pozostała literatura). Lista komturów grudziądzkich od 1250 do 1454 r. obejmuje 30 osób. Zob. G. A. Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs–Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Marienwerder*, Zeitschrift des historischen Vereins für Marienwerder, 1883, H. VIII, s. 29 i n.
- ³⁹ Por. K. Szymański, *Dzieje zamku*, s. 97.
- ⁴⁰ Spichlerze nad Wisłą pobudowano już przed 1365 r. X. Froelich (*Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, s. 94) podaje tekst dokumentu rady miasta Grudziądza, w którym pod r. 1365 istnieje zapiska dotycząca spichlerzy: *di spichere uf der Wiezele and der stat nu in der statvrieheit gelegin*. W 1508 r. przy ul. Spichrzowej stało 16 spichlerzy (X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. II, Danzig 1885, s. 102).
- ⁴¹ W. Grobelny, M. Morawski, *Cechy rzemieślnicze w Grudziądzu*, [w:] *Almanach miasta Grudziądza*, Grudziądz 1936, s. 87 i n.; W. Grobelny, *Rzemiosło w Grudziądzu i okolicy*, Ziemia, t. 10: 1925, nr 5, s. 85.
- ⁴² Por. S. Reszkowski, *Lokacja*, s. 21 i n.
- ⁴³ Zgodnie z postanowieniem w. mistrza Konrada von Jungingen w mieście mogło funkcjonować do 20 jatek. Zob. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, s. 98.
- ⁴⁴ W 1570 r. mieszkało tam 12 rybaków. Zob. M. Biskup, *Rozwój*, s. 21.
- ⁴⁵ *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 135.
- ⁴⁶ K. Szymański, *Dzieje zamku*, s. 78.
- ⁴⁷ *Acten der Ständetage Preußens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. II–IV, Leipzig 1880–1884, passim.
- ⁴⁸ P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, Toruń 1921.
- ⁴⁹ Por. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, 1868, s. 54.
- ⁵⁰ Ibidem, s. 102.
- ⁵¹ B. Janiszewska–Mincer, *Grudziądz*, s. 216; J. Gerlach, *Grudziądz miejscem obrad Sejmiku Generalnego Prus Królewskich (1454–1772)*, Rocznik Grudziądzki, t. 3: 1963, s. 7–33.
- ⁵² B. Janiszewska–Mincer, *Grudziądz*, s. 213.
- ⁵³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. I/6.
- ⁵⁴ J. Krzyś, *Oblężenie Grudziądza w 1659 r.*, Rocznik Grudziądzki, t. 9: 1985, s. 33–64.
- ⁵⁵ M. Gzyło, *Furta*, s. 23.
- ⁵⁶ K. Sowiński, *Kościół i klasztor Reformatów w Grudziądzu*, [w:] *Kościół i klasztory grudziądzkie*, s. 48 i n.
- ⁵⁷ J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. IX (*Der Kreis Graudenz*), Danzig 1894, s. 505; J. Frycz, *Układ*, s. 55 i n.
- ⁵⁸ J. Stankiewicz, *Twierdza grudziądzka*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 136–142.
- ⁵⁹ Ibidem, s. 137.
- ⁶⁰ Na przełomie 1806/1807 r. w twierdzy grudziądzkiej przebywało aż ponad 4500 żołnierzy i oficerów. Por. [b.i.] Micke, *Die Festung Graudenz. Eine historische Skizze als Beitrag zur preussischen Armeegeschichte*, Berlin 1877, s. 136; M. Biskup, *Rozwój*, s. 17.
- ⁶¹ J. Stankiewicz, *Twierdza*, s. 142.
- ⁶² T. Broniewski, *Srebrna Góra na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1964.
- ⁶³ J. Staszewski, *Wojsko polskie na Pomorzu w roku 1807*, Gdańsk 1958, s. 238 i n.; E. Jäger, *Festungskartographie in Graudenz 1807. Vermessungsarbeiten hessischer Belagerer und preußischer Verteidiger*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. V, *Kartografia forteczna*, pod red. A. Tomczaka, Warszawa 1991, s. 70–89.
- ⁶⁴ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. II, s. 277, 283.
- ⁶⁵ Kolegium jezuickie, a później seminarium istniało w Grudziądzu od 1622 r. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, s. 118–124, Bd. II, s. 180–210.
- ⁶⁶ M. Gzyło, *Furta*, s. 24 i n.; J. Konieczny, K. Szymański, *Dzieje szkolnictwa grudziądzkiego*, cz. I, Rocznik Grudziądzki, t. 2: 1961, s. 24–36, cz. II, Rocznik Grudziądzki, t. 3: 1962, s. 73 i n.
- ⁶⁷ J. Krzyś, *Martyrologia żołnierzy Powstania Listopadowego w twierdzy grudziądzkiej*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 33–47.
- ⁶⁸ J. Stankiewicz, *Twierdza*, s. 168 i n.
- ⁶⁹ Por. M. Biskup, *Rozwój*, s. 17 i n.; J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza na przełomie XIX/XX w.*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 213 i n. Niewątpliwie na przełomie XVIII/XIX w. istniał na wysokości zamku i Białej Karczmy most łyżwowy (zob. mapa nr 11).
- ⁷⁰ *Statuten und Synagogen–Ordnung für die jüdische Gemeinde zu Graudenz bestätigt von die Königlich–Hochlöblichen Regierung zu Marienwerder unterm, 25–ten September 1845*, Graudenz 1845. Część społeczności żydowskiej ulegała stopniowej asymilacji, a nawet odgrywała znaczną rolę w życiu administracyjnym i finansowo–gospodarczym. Por. A. Wajler, *Grudziądz pod panowaniem pruskim w latach 1849–1894*, [w:] *Dzieje Grudziądza*, s. 318.
- ⁷¹ Z. Walczak, „*Gazeta Grudziądzka*” pod zaborem pruskim. *W stulecie powstania*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 55–69.
- ⁷² T. Cieślak, *Wiktor Kulerski (20 III 1865–18 IX 1935)*, Rocznik Grudziądzki, t. 3: 1963, s. 235–240.
- ⁷³ J. Księski, *Od „Hakaty” do odzyskania niepodległości*, [w:] *Dzieje Grudziądza*, s. 359–365.
- ⁷⁴ W. Łęga, *Muzeum Miejskie w Grudziądzu*, Ziemia, 1925, nr 5, s. 83. O innych instytucjach niemieckich w mieście zob. A. Wajler, *Grudziądz*, s. 336 i n.
- ⁷⁵ T. Gollus, *125 lat Pomorskiej Odlewni i Emalierni w Grudziądzu (1862–1987)*. (*Zarys historii przedsiębiorstwa*), Grudziądz 1987.
- ⁷⁶ *Herzfeld & Victorius. Eisengiesserei und Emailierwerk Graudenz anlässlich ihres 50–jährigen Bestehens ergebenst überreicht von der Firma Herzfeld et Victorius*, Graudenz 1920.
- ⁷⁷ A. Wajler, *Ulice Grudziądza*, s. 90.
- ⁷⁸ J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych*, s. 219.
- ⁷⁹ J. Konieczny, K. Szymański, *Dzieje szkolnictwa*, cz. II, s. 89 i n.
- ⁸⁰ J. Stankiewicz, *Twierdza*, s. 179 i n.; K. Biskup, *Twierdza Grudziądz na przełomie XIX i XX wieku*, Rocznik Grudziądzki, t. 10: 1992, s. 59–124.
- ⁸¹ J. Księski, *Od „Hakaty”*, s. 376.
- ⁸² T. Grygier, *Niektóre problemy polityczne przejęcia Pomorza Gdańskiego przez Polskę w latach 1919/1920*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 365–385.
- ⁸³ F. Szima, *Lokalizacja i rozwój Grudziądzkich Zakładów Przemysłu Gumowego w Grudziądzu*, Rocznik Grudziądzki, t. 2: 1961, s. 79–130.
- ⁸⁴ Z. Waszkiewicz, *Mozaika wyznaniowa Grudziądza w latach 1920–1939*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 78.
- ⁸⁵ W. Łatuszyński, *Z dziejów okupacyjnych Grudziądza (1939–1945)*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 185.
- ⁸⁶ J. Sziling, *Niektóre problemy okupacji hitlerowskiej w Grudziądzu (1939–1945)*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 456 i n. (autor przyjął zaniżoną liczbę osób przyjętych do tzw. grupy III). Por. W. Jastrzębski, *W dalekim, obcym kraju. Deportacje Polaków z Pomorza do ZSRR w 1945 r.*, Bydgoszcz 1990, s. 24 i n. O działalności ruchu oporu w Grudziądzu zob. T. Jaszowski, *Okręg Pomorski Armii Krajowej. Podokręg południowo–wschodni*, Biblioteka Fundacji Archiwum Pomorskie AK w Toruniu, t. XI, Toruń 1996, s. 126–158.
- ⁸⁷ J. Krzyś, *Wyzwolenie Grudziądza przez Armię Radziecką w 1945 r.*, Rocznik Grudziądzki, t. 7: 1977; K. Sobczak, *Wyzwolenie Bydgoszczy, Torunia i Grudziądza w ofensywie Armii Radzieckiej w początkach 1945 r.*, Zapiski Historyczne, t. 30: 1965, z. 1, s. 7–37; S. Reszkowski, *Z walk o wyzwolenie Grudziądza w 1945 r.*, Grudziądz 1985.
- ⁸⁸ M. Golon, *Deportacje mieszkańców Grudziądza do ZSRR w 1945 r.*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 152 i n.
- ⁸⁹ *Rocznik statystyczny 1994*, GUS, Warszawa 1994, s. 58.

GRAUDENZ

GESCHICHTE UND RÄUMLICHE ENTWICKLUNG

Graudenz ist am 53°29'40" der geographischen Breite und am 18°45'05" der geographischen Länge am rechten Ufer des Weichseltales gelegen, welches in der Gegend der Stadt sich bedeutend erweitert. Das sogenannte Graudenz Becken (Graudenz Kesseltal) wird durch den Weichselstrom in zwei ungleiche Teile aufgeteilt. Am Norden und am Südwesten verbindet es sich mit dem gegenwärtigen Stromtal. Am rechten Weichselufer befinden sich Mäanderinseln (Höheninseln), die sogenannten Kämpen: die Festungskämpen und die Stremotziner Kämpen (Böslerhöhe), zwischen welchen sich die Stadt Graudenz ausbreitet. Die höchste von den südlich des Flusses Ossa gelegene Erhöhung bildet die Festungskämpen (86,1 m ü.M.), derer am weitesten nach Süden reichende Arm die Bezeichnung Schloßberg führt. Am linken Weichselufer erhebt sich die dritte Höheninsel — die sogenannte Scholle von Obergruppe (77,3 m ü.M.). An der Weichselseite ist der Abhang der Festungskämpen sehr steil; nur das östliche Ufer der erwähnten Kämpen ist verhältnismäßig sanft und weist einen bedeutenden Grad von Denudation auf, was die Entwicklung der Siedlungstätigkeit auf diesem Gebiet erleichterte, insbesondere am Fuß des Schloßbergs. Eine Verlängerung der Festungskämpen bildet die Stremotziner Kämpen (Böslerhöhe) (79,3 m ü.M.). Das Gebiet zwischen den Kämpen am rechten Weichselufer bildet eine Art buckelige Höhe, die von den städtischen Bauten eingenommen wurde und die sich über dem Boden des Beckens erhebt. Der Boden, bis unlängst noch sumpfig und deswegen schwer zugänglich, hemmte in der Vergangenheit die Entwicklung der Stadt in dieser Richtung. Auf der Ostseite senkt sich das Terrain und bildet ausgedehnte Weidenflächen, bis unlängst ebenfalls von sumpfigem Charakter¹. Das Flußbett der Weichsel bei Graudenz verläuft geradlinig und ist bedeutend geschmälert, was früher die Organisation der Übersetzung begünstigte. Das gesamte Gebiet schuf darüber hinaus günstige Abwehrverhältnisse vom Westen berührte es das Weichselbett, vom Osten und Süden war es von dem sumpfigen Becken dieses Flusses und vom Norden von dem gleichfalls sumpfigen Becken des Flusses Ossa umgeben. Die Einwirkung dieser Faktoren hatte es zur Folge, daß zumindest seit dem Ausgang der älteren Steinzeit (Paläolithikum) die Gebiete des Graudenz Beckens von Menschen bewohnt waren. Die ersten Spuren der Existenz der Menschen auf diesem Gebiet (Świder-Kultur) wurden im Raum von Graudenz-Mischke (Mniszek) entdeckt². Die nächstfolgenden Spuren der Anwesenheit von Menschen auf dem uns interessierenden Gebiet stammen aus der mittleren Steinzeit (Mesolithikum). Die gefundenen Gegenstände gehören größtenteils zur Chojnice-Penkowka-Kultur. In der jüngeren Steinzeit (Neolithikum), die auf die Jahre 4200–1700 v.u.Z. fällt, in welcher die Bevölkerung von der Sammler-Jäger-Wirtschaft zur Gräber-Ackerbauwirtschaft überging, wurde das Gebiet des Kulmerlandes von den Vertretern der zunächst gravierten, später gestochenen Bandkeramik bewohnt. Um 3500–3200 v.u.Z. tauchen Fundorte der Trichterbecherkultur auf. In Nordteil des Kulmerlandes sind sie in Boguschau (Boguszewo), Reddewisch (Radowiska) und Dübeln (Dubielno) anzutreffen³. Am Ausgang des Neolithikums lebte in diesem Raum die Bevölkerung der Glockenbecher- und Schnurkeramik-Kultur. Sie ist uns aus den archäologischen Fundstätten in Graudenz-Mischke, Wiehersee (Wichorze) und Lessen (Łasin) bekannt. Aus der I. und II. Periode der Bronzezeit (1800–1300 v.u.Z.), als sich das Kulmerland im Bereich der Iwno-Kultur befand, stammen zahlreiche und mehrere Keramikgegenstände beinhaltende Fundstätten, insbesondere in Graudenz-Mischke. Die III. Periode der Bronzezeit (1300–1200 v.u.Z.) ist auf dem erwähnten Gebiet durch die sog. Kulmische Kultur vertreten⁴. Zu Beginn der Eisenzeit in der Hallstattzeit (650–400 v.u.Z.) wurde das Kulmerland von den Einflüssen der Pommerschen Kultur erfaßt, die sich durch originelle Bestattungsbräuche und Gräberkeramik auszeichnete. In der Spät-La-Tène-Zeit (1. Jh. v.u.Z.) und der Zeit der römischen Einflüsse (1.–4. Jh. u.Z.) wurde das Kulmerland von der wendischen Kultur, und insbesondere von ihrer Nordabart (der Oxhöft-Kultur) erfaßt. In dieser Zeit befand sich auf dem Gebiet des Graudenz Beckens, und insbesondere in seinem südöstlichen Teil eine bedeutende (um 70 qkm) Siedlungsbauung. Es sind sogar drei Bestattungsorte — in Graudenz, Marusen (Marusza) und Rondszen (Rządź) (rund um den Rudnicker See — Jezioro Rudnickie) vorhanden. Es ist sehr wahrscheinlich, daß auf dem Terrain des letzteren Ortes ein Mittelpunkt der Eisenbearbeitung sich befand⁵. Die damals begonnenen Siedlungsprozesse wiesen Kontinuität auf und haben im 7. und 8. Jh. zur Entstehung der Siedlungen und der ersten Erdwallburgen geführt.

Die erste schriftliche Quellenaussage über Graudenz stammt aus einer transsumierten Urkunde Boleslaus' des Kühnen (Śmiały, Szczodry) für das Benediktinerkloster in Mogilno, welche ein zweifelndes Datum 1065 trägt⁶. *Castrum Grudomzch* tritt darin als eine der Burgen auf, die dem Kloster in Mogilno den Zehnten abzuleisten haben. Diese Quellenaussage bezeugt vor allem die Tatsache, daß die frühfeudale Piastenmonarchie die günstige Abwehrlage des Schloßberges für den Bau einer befestigten Burg ausnutzte, welche die Weichselübersetzung zu kontrollieren hatte. Diese Burg bildete später einen Bestandteil der Kastellanei der ersten Piasten und spielte eine wichtige Rolle an der Mündung der Ossa in die Weichsel, d.i. an der Nordgrenze des damaligen polnischen Staates⁷. Rund um die Burg entwickelte sich allmählich eine Unterburgsiedlung, in der Kleingewerbe und Handel zusammengefaßt wurden.

Der Name der späteren Stadt, die in dieser Quelle zum ersten Mal vorkommt, bildet ein Rätsel für Historiker und Sprachforscher. Die mittelalterliche Schreibung ist verschiedenartig⁸. Ursprünglich wurde der Ursprung des Namens in der altpreußischen (pruzziischen) Bezeichnung Graudingas gesucht, welche einen Bau (eine Burg), der auf einer *gruda*, d.h. auf einem hohen Flußufer errichtet wurde, bedeuten sollte. Andere Forscher leiten den Namen der Stadt von polnischen Grudzienica oder Grudzieniec ab; diese Bezeichnung wurde dann von den deutschen Siedlern an ihr eigenes phonetisches System angepaßt, wodurch der Name Graudenz entstanden war⁹. Die wahrscheinlichste Etymologie ist zugleich die einfachste, die den Namen Grudziadz aus dem Wort *gruda* ableitet, welches einen Klumpen verhärteter Erde oder einen Steinhäufen bedeutet¹⁰. Diese Theorie wird auch durch die Bodengestaltung bestätigt: die Festungskämpen bildet zusammen mit dem Schloßberg einen großen Klumpen harter Erde.

Die sogenannte Łowicz Urkunde vom 5. August 1222, in der Konrad, Herzog von Masovien dem preußischen Bischof Christian mehrere Burgen und Dörfer im Kulmerland schenkte, darunter alle seine Besitzungen *circa Lozam* (Kulmsee, Chełmża), sowie Dörfer und den Forst Gruta (östlich von Graudenz), erwähnt u.a. *quondam castra Grudenz*¹¹. Absicht Konrads war es, dem Bischof Christian die erforderliche materielle Grundlage für seine Mission in Preußen zu schaffen. Die Schenkung des Herzogs von Masovien wurde in Rom am 18. April 1223 vom dem Papst Honorius III. bestätigt¹². Die Bezeichnung *quondam castrum* weist darauf hin, daß die bisher bestehende Burg infolge der pruzziischen Überfälle zerstört wurde¹³. Die Burg durfte in den Händen von Bischof Christian bis zu seinem Tode 1245 verbleiben, mit einer Unterbrechung (1233–1238), als er sich in der Gefangenschaft bei den Samiern befand. Es gibt aber auch Vermutungen, nach denen der Deutsche Orden die Burg samt umliegender Siedlung bereits 1231 in Besitz genommen hat und sich gleichzeitig auf diplomatischem Wege darum bemüht, die Konkurrenz des preußischen Bischofs auf den Territorium des Kulmer- und des Preußenlandes zu eliminieren¹⁴. Die Vermutung, daß die Graudenz Burg zum Hauptsitz des preußischen Bischofs und zu seiner Ausgangsbasis für die Missionstätigkeit in Pomesanien wurde, scheint unzureichend argumentiert zu sein¹⁵.

In der Frage der Lokation der Stadt hat die polnische und die deutsche Geschichtswissenschaft die endgültige Stellung, wie es scheint, noch nicht eingenommen zu haben. Die neulich auftretende Konzeption, daß es gerade Christian der eigentliche Gründer der Stadt war, welcher ihr das Stadtrecht verliehen hat, scheint zumindest diskutabel¹⁶. Es gibt zwar einige Quellenhinweise und eine Reihe von Vermutungen in diesem Rahmen, es wäre aber verfrüht, das als ein endgültiges historisches Faktum anzunehmen. Die Anhänger dieses Konzepts, Marian Biskup und vor allem Krystyna Zielińska-Melkowska¹⁷ führen hierbei neben des Textes der Lokationsurkunde aus dem Jahre 1291 auch die Bezeichnung *Graudenz* in der Chronik des Peter von Dusburg als *civitas et castrum* bereits im Jahre 1277 an¹⁸. Es gibt aber keinen überzeugenden Beweis in der Gestalt irgendwelcher Erwähnung in den Quellen über die Existenz irgendwelches Lokationsprivilegs vor 1291. Sollte eine derartige Urkunde irgendwann doch aufgefunden werden, was zu bezweifeln ist, würde das trotzdem nicht die Notwendigkeit bedeuten, die Anfänge der Stadt auf die erste Hälfte des 13. Jh. zu verschieben, da diese angebliche erste Lokation nur von kurzer Dauer und ihre territoriale Ausdehnung sehr beschränkt war¹⁹. Sie erlitt wahrscheinlich eine Niederlage während des Überfalls der Pruzzen im Sommer 1243, währenddessen sie bei Rondszen die Ordenstruppen vollkommen geschlagen

haben²⁰. Dagegen erscheint eine Verbindung der Ursprünge von Graudenz mit dem preußischen Bischof Christian im engeren Sinne: als eines Burgherrn und wahrscheinlich Organisators der Kirche in diesem Teil des Kulmerlandes als wahrscheinlich. Dafür zeugt hauptsächlich das Stadtwappen, welches auf den Siegeln der Stadt seit 1365 auftritt; es stellt einen Bischof in Pontifikaltracht, mit einer Mitra auf dem Kopf, mit der zur Segnung gehobenen rechten Hand, welcher einen nur etwas schräg gestellten Bischofsstab in der linken Hand hält. Marian Gumowski²¹ hat aufgrund einer vergleichenden siegelkundlichen Analyse des Stadtsiegels aus dem Jahre 1365 (eventuell aus dem Jahre 1291) und des Bildnisses des Bischofs Christian auf seinem Siegel aus der Zeit um 1230 die rätselhafte Figur eben als Bischof Christian identifiziert, wodurch die früheren Vermutungen anderer Historiker ihre Bestätigung fanden. Es muß aber gleichzeitig zugestanden werden, daß die geheimnisvolle Figur im Stadtwappen ebensogut der Schutzpatron der Pfarrkirche, der heilige Nikolaus, sein könnte²². Ein Symbol der Stadt war auch das Wappen der Komturei Graudenz, ein Ochsen- oder Auerochsen (?) kopf. Zwischen seinen Hörnern befand sich ein Ordenskreuz. Der Auerochsenkopf und das Kreuz waren schwarz auf einem weißen Hintergrund. Das älteste erhaltene Wappen der Komturei stammt wahrscheinlich aus der Zeit der Jahrhundertwende 13./14.²³

Das Privileg, welches am 18. Juni 1291 in Lippinken vom Hochmeister des Deutschen Ordens, Meinhard von Querfurt, ausgestellt wurde, enthält Schenkungen für die Stadt Graudenz²⁴. Die in diesem Zusammenhang angewandte Bezeichnung Stadt bedeutete zweifelsohne, daß Graudenz damals eine große Siedlung war, vielleicht bereits mit Marktrecht ausgestattet? Es kann wundern, weil erst die Übertragung entsprechender Handelsberechtigungen für eine Stadt die Chance der günstigen Entwicklung schuf. Graudenz erhielt von dem Hochmeister Meinhard von Querfurt vor allem ein genau bezeichnetes, jedoch bescheidenes Territorium, welches außer dem Gebiet innerhalb der mittelalterlichen Stadtmauern nur die angrenzenden Weiden und Gärten umfaßte. Es war eine dürftige Ausstattung und sie läßt die bisher angenommene Schlußfolgerung nicht zu, daß eine geringe territoriale Schenkung auf eine Absicht hinweist, in Graudenz einen wichtigen Handelsmittelpunkt zu schaffen²⁵. Die Dürftigkeit der Ausstattung war eher durch die besondere Bodengestaltung bedingt²⁶. Im Bereich dieses geringen Territoriums erhielt die Stadt das Gerichtsrecht, welches durch einen alljährlich von den Stadtbürgern gewählten Richter ausgeübt wurde. Der Orden hat der Stadt das Kulmische Recht verliehen; wie wir jedoch in der Urkunde lesen, sollte sich darin irgendetwas finden, was gegen Gott gerichtet würde, sollte es von den Brüdern geändert werden²⁷. Diese Formulierung eröffnete für die Zukunft eine Möglichkeit, gewisse Rechte zugunsten des Ordens zu ändern. Meinhard von Querfurt hat der Stadt das Fischereirecht auf dem an die Stadt angrenzenden Abschnitt der Weichsel übertragen. Für die Bierbrauer und Gasthausbesitzer war das damals eingeführte Verbot, Schenken in der Entfernung von einer Meile von der Stadt zu errichten, von Vorteil. Nach der Meinung von Antoni Czacharowski ist die Art der Schenkungen und Privilegien des Deutschen Ordens für die sogenannten neuen Städte, anfangs mit überwiegend handwerklichem Charakter, die unmittelbar an die sogenannten alten Städte grenzten, die überwiegend kaufmännisch waren. Es ist wahrscheinlich, daß der Orden für Graudenz eine Dienstleistungsfunktion im Bereich des Handwerks und des Kleinhandels zugunsten des damals bereits existierenden Ordensschlosses und seiner landwirtschaftlichen Umgebung vorsahen²⁸. Es wurde zwar anfangs in dieser Stadt auch ein Handelshaus errichtet, welches das gemeinsame Eigentum der Bürgerschaft und des Ordens bildete, es wurde jedoch wegen seiner geringen Brauchbarkeit mit Einwilligung des Hochmeisters Karl von Trier 1313 abgeschafft.

Die Lokationsurkunde aus dem Jahre 1291 hat die Grenzen des geringen Stadtterritoriums genau festgelegt. Vom Westen her berührten sie die Weichsel, vom Norden den Schloßberg, vom Osten erreichten sie den heute nicht mehr existierenden Tusche-See (Thuwsche) und das alte Flußbett der Ossa (heute der Kanał Trynka = Trinke)²⁹. Derselbe Hochmeister hat damals das Recht des Handels mit Tuch, Kleidung, Schuhen für einen Jahreszins verliehen³⁰. Aus dem Inhalt dieser wichtigen Urkunde geht es hervor, daß im Augenblick ihrer Ausstellung die Tuch- und Leinenmacher, Schlächter, Schuhmacher und Altzeugkrämer ihre Waren nur in ihren Häusern verkaufen durften. Gleichzeitig hat er sowohl die Ortsansässigen, als auch die Ankömmlinge, die an den Märkten und Jahrmärkten teilnahmen, von der Zahlung eines Jahreszinses befreit. Gemäß dem Willen des Hochmeisters wurden damals die Schlächterbänke, die sich bisher zwischen den Häusern in den Nebengassen befanden, in die Nähe des Handelshauses auf dem Markt/Ring übertragen. Für diese Einwilligung sollten die Schlächter eine Jahresgebühr in der Form von einem Stein (Schiffstalent) Talg entrichten. Die Einkünfte von der Städtischen Badestube wurden zwischen den Orden und die Stadt gleich geteilt³¹.

Die Bewirtschaftung des Städtischen Weichbildes verlief größtenteils harmonisch. Nur der zweifelsohne älteste Nordteil wird von einer gewissen Unregelmäßigkeit gekennzeichnet. Die Stadt wurde bereits im Mittelalter von einer Backsteinwehrmauer umzingelt. Das Verteidigungssystem umfaßte darüber hinaus 10 Türme, das sogenannte Parcham und die Tore, von denen drei eine besonders wichtige Rolle spielten. Von Süden führte der Eingang in die Stadt durch das Thorner Tor, vom

Norden durch das Lessener Tor und vom Osten durch das Seitentor. Das Wasser Tor, welches aus dem ersten Viertel des 14. Jh. stammte, ermöglichte darüber hinaus den Reisenden einen bequemen Übergang in das Ordenschloß, welches selbstverständlich über sein eigenes Schloßtor im nordwestlichen Teil der Mauern verfügte. Im Nordteil der Mauern stand in der Verlängerung der Alten Marktstraße ein achteckiger Turm, höchstwahrscheinlich im 15. Jh. errichtet. Das Verteidigungssystem von Graudenz war nur im Ost- und teilweise im Südabschnitt mit Doppelmauer ausgestattet, d.h. vom Lessener bis zum Thorner Tor. In den übrigen Teilen gab es nur eine einzelne Mauer. Das war insofern verständlich, weil noch im 14. Jh. die westliche Mauerlinie von der Weichselseite entlang der Speicherstraße durch eine Reihe von verhältnismäßig hohen Speichern ersetzt wurde.

Die Nord-Süd-Achse bildete die Hauptarterie der Stadt über lange Zeit. Sie führte vom Süden her von dem Thorner Tor (auf den Plänen als Thorner Tore oder zusammen mit einer kurzen Gasse als Thornsche Tor und Gasse bezeichnet über die Nonnenstraße, Schuhmacherstraße oder Herrenstraße zum Marktplatz und von hier bis zum Lessener Tor (Lessener Thore oder mit einem Gäßchen als Lesserisches Tor und Gasse) über die Lande Straße oder die Kirchenstraße. Von kleinerer Bedeutung war die Ost-West-Achse, das ist vom Seitentor bis zur Speicherstraße. Die räumliche Ordnung von Graudenz unterscheidet sich weitgehend von der für die meisten Hansestädte, insbesondere die Hafenstädte typischen Ordnung, wo es eine lange und breite parallel mit dem Fluß verlaufende Straße gab, die von senkrechten zum Ufer führenden Arterien durchkreuzt wurde. Hier hatte die Stadt mehrere Anzahl von verhältnismäßig engen parallel zum Strom verlaufenden Straßen und ihre Lage an einer hohen Weichselböschung hatte zur Folge, daß es an der Westseite keine Stadttore gab³².

In der Mitte der Stadt befand sich ein rechteckiger Marktplatz mit den Ausmaßen von etwa 54 × 70 m, wo seit zumindest 1380 ein Rathaus stand³³. Höchstwahrscheinlich befand sich früher an derselben Stelle das erwähnte Handels- (Kaufmanns-) Haus. Das Hauptelement der sakralen Stadtopographie bildete die nordwestlich vom Marktplatz gelegene Pfarrkirche St. Nicolai, mit derer Errichtung wahrscheinlich bereits am Ausgang des 13. Jh. begonnen wurde. Der bis heute erhaltene hohe Chor stammt aus der Zeit um 1310, der Aufbau der Schiffe dauerte jedoch länger, bis zur zweiten Hälfte des 14. Jh.³⁴ Innerhalb der Stadtmauer befand sich noch eine andere, die Hl. Geist-Kirche mit einem Hospital. Sie wurde 1345 zum ersten Mal erwähnt³⁵. Diese Kirche war im 14. Jh. organisationell mit der Graudenzener Pfarrkirche verbunden; in der Neuzeit wurde sie zunächst den Protestanten und 1624 den Benediktinerinnen übergeben.

Die Breite der mittelalterlichen städtischen Grundstücke war selbstverständlich unterschiedlich. Aufgrund der späteren Stadtpläne, hauptsächlich aus dem 18. Jh., die zur Rekonstruktion der mittelalterlichen Raumordnung benutzt wurden (siehe den Plan Nr. 3 aus dem Jahre 1942), darf es angenommen werden, daß die Breite eines Grundstücks 5–7 m und die Länge 25–30 m betrug³⁶. Auf dem Marktplatz befanden sich an der Nordseite 8 Grundstücke, an der Südseite 6, an der Westseite 7 und an der Ostseite 6. Die schmalsten Grundstücke gab es höchstwahrscheinlich an der Westseite. Es ist möglich, daß alle Häuser mit Beischlägen ausgestattet waren. Kein gotisches Haus ist bis zum heutigen Tag erhalten geblieben. Sie waren, wie es scheint, Holz- oder Fachwerkbauten.

Der Graben, welcher die Stadt vom Norden umfaßte (Schloßgraben), sowie vom Osten und Süden, wurde ursprünglich mit dem Wasser aus einem Bach versorgt, der in dem Bett der heutigen Trinke floß. Das Wasser aus dem heutzutage ausgetrockneten Tuschewer See (östlich der Stadt) nutzte die Ordensmühle aus. Die Stadt hat 1386 von dem Ordenskomtur in Engelsberg (Pokrzywno) die Bewilligung für den Bau des sogenannten Hermannsgrabens erlangt, mit dem das Wasser aus einer oder zwei Quellen in dem nahegelegenen Wangerau (Wengir, Węgrowo) geführt wurde. Dieser Graben verlief südöstlich der Stadt³⁷. Im Jahre 1415 hat der Hochmeister Michael Küchmeister den Einwohnern den Bau der ersten Wasserleitung im Südteil der Mauern ermöglicht, die mit dem Wasser aus dem nahegelegenen Mühlenbach versorgt werden sollte. Die immerwährenden Probleme mit dem Wasser aus dem Tuschewer See hatten dazu geführt, daß mit Einwilligung des Königs von Polen Sigismund August 1552 ein Kanal ausgehoben wurde, der als Trynka bezeichnet wurde. Diese Bezeichnung bedeutet, daß dieses Wasser hauptsächlich als Trinkwasser benutzt wurde. Die Trynka (Trinke) floß nördlich der Stadt aus dem Fluß Ossa auf der Höhe des Dorfes Klodtken (Kłodka), dann über den Tarpen-See (Tarpno) und weiter vom Süden her über den früheren Mühlenbach.

Nördlich der Stadt in ihrer unmittelbaren Nähe, auf einer Höhe von 60 m ü.M. stand das Ordensschloß, welches in der zweiten Hälfte des 13. Jh. an der Stelle der früheren Piastenburg erbaut wurde. Der erste Komtur von Graudenz, Berthold, wurde 1250 erwähnt³⁸. Das Schloß setzte sich aus zwei Hauptteilen zusammen: der Hauptburg und der Vorburg, die sich an der Südseite, stadtwärts, befand. Hier befand sich auch die Haupteinfahrt zum Schloß, in der Verlängerung der Speicherstraße. Von der Ostseite war das Schloß mit einer Palisade umzingelt. Die zweite, hauptsächlich Verteidigungslinie bildete eine Backsteinmauer, die zugleich an der Weichselseite die Rolle einer Absicherung gegen die Ausspülung spielte³⁹.

Das 14. Jahrhundert war durch eine fortwährende Entwicklung der Stadt gekennzeichnet, die von dem Friedensschluß in Kalisch 1343 zwischen Polen und dem Deutschen Orden begünstigt wurde. Die Stadt hatte mehrere Funktionen zu erfüllen. An die Spitze hat sich die Funktion eines Handels- und Handwerkszentrums durchgeschlagen. Graudenz erhielt von dem Deutschen Orden zusätzliche wirtschaftliche Rechte und erreichte verhältnismäßig hohe Gewinne im Getreidehandel. Diesem Handel dienten — wie bereits erwähnt — die neu aufgebauten Speicher an der westlichen Stadtmauer⁴⁰. Die Stadt wirkte als Vermittler in dem An- und Verkauf des Getreides in ihrem unmittelbaren Hinterland, d.i. dem Nordostteil des Kulmerlandes. Die günstige Lage der Stadt an der Weichsel schuf vorteilhafte Bedingungen für die Erfüllung dieser Funktion. Die Stadt bildete neben Kulm (dessen Rolle sich zu verringern begann) den größten Mittelpunkt dieses Typs zwischen Thorn und Danzig.

An der Jahrhundertwende 14./15. war Graudenz bereits eine ziemlich bevölkerungsreiche Stadt, worauf die große Anzahl von 20 Schlächterbänken (Krämer) hinweist. Während der Markttage durfte man Fleisch und Geflügel in beliebigen Mengen verkaufen. Die Stadt war auch ein Austauschpunkt für die aus der nächsten Umgebung stammenden Landwirtschaftsprodukte gegen eigene Gewerbezeugnisse. Die Abnehmer dieser Gewerbezeugnisse und einiger Konsumgüter, wie z.B. Bier, waren die Bauern und die Ritter aus der Umgebung, sowie das Schloß. Das Land lieferte in die Stadt Getreide und Fleisch, sowie Rohstoffe für das Handwerk (z.B. Häute, Wolle, Wachs).

Die Graudenzner Handwerker waren, ähnlich wie die Bürger anderer preußischen Städte im Mittelalter, in den Zünften/Innungen organisiert. Die Berufskörperschaften mußten zweifelsohne bereits im 14. Jh. existieren. Es fehlen aber zeitgenössische Quellen über das Funktionieren dieser Organisationen, die ihre Tätigkeit erst nach einer Bestätigung durch den Komtur aufnehmen durften. Zu den ältesten in der Stadt gehörte die Bäcker- (1355) und die Schlächterzunft (1480)⁴¹. Es sind aber Jahreszahlen, die sich einer genaueren Verifizierung entziehen. Es ist ebenfalls nicht ausgeschlossen, daß auch die Kaufleute, welche prächtigere Häuser gewöhnlich am Marktplatz und eigene Speicher besaßen, ihre eigene Körperschaft bilden konnten⁴². Die Struktur des mittelalterlichen Graudenzner Handwerkes läßt sich hauptsächlich aufgrund der Straßenbezeichnungen, der Ordensprivilegien, sowie der späteren Quellen rekonstruieren. In der Stadt wohnten und wirkten Gerber, Bächer, Bierbrauer, Schlächter⁴³, Schuhmacher, Träger, Leinen- und Tuchmacher.

Die Stadteinwohnerzahl dürfte am Ausgang des Mittelalters bis etwa 1200–1500 Personen betragen. Sie läßt sich aufgrund der Analyse der Anzahl von Grundstücken und vor allem der darauf errichteten Häuser (nicht mehr als 200) ermitteln, wobei 6–7 Personen für ein Haus als Durchschnittszahl angenommen werden. Außerhalb der Stadtmauern in südlicher Richtung befand sich in der sog. Thorner Vorstadt eine Fischersiedlung⁴⁴. Die Entwicklung der Graudenzner Vorstädte war jedoch nicht sehr intensiv; sie umfaßte die Gebiete südlich und nördlich der Stadtmauern, wo in der Höhe der Stadttore die Buden aufgestellt wurden. Nach den späteren Bildquellen zu urteilen, war ihre Anzahl gering.

In der Zeit des großen Krieges zwischen Polen und dem Deutschen Orden nach der Niederlage des Ordens bei Tannenberg 1410 wurde die Stadt Graudenz Ende Juli/Anfang August dem König von Polen unterstellt. Die Oberaufsicht über die Stadt und über das Schloß der Komturei Graudenz wurde dem Kastellan von Posen, Mościc von Sęszewo, übertragen⁴⁵. Das Schloß verblieb in polnischen Händen spätestens bis Oktober 1410⁴⁶. Nach dem I. Thorner Frieden wurde die Stadt Graudenz zum Schauplatz einer blutigen Auseinandersetzung mit dem Begründer der Eidechsenengesellschaft, Nikolaus von Rheinsberg. Er war ein Untertan des Deutschen Ordens und stammte aus einem polnischen Geschlecht, Wappen Rogala, ansäßig in Rheinsberg (Ryńsk) in der Nähe von Briesen (Wąbrzeźno). Während der Tannenbergschlacht in einem für den Orden kritischen Augenblick hat er den von ihm gehaltenen Banner des Kulmerlandes heruntergelassen. Der Deutsche Orden hat das als einen Verrat bezeichnet und beschloßen, trotz der zwischen Polen und dem Orden vereinbarten Amnestie sich an den Mitgliedern der Eidechsenengesellschaft und vor allem am Nikolaus von Rheinsberg zu rächen. Nach seiner Rückkehr von einem kurzen Aufenthalt in Polen wurde er zum Frühstück von dem Vogt in Lippinken, Heinrich Holt, eingeladen. Es war aber, wie es sich herausgestellt hat, eine Hinterlist: Nikolaus wurde gefangen genommen und vier Tage später im Mai 1411 auf dem Marktplatz in Graudenz enthauptet. Dieses Ereignis wird durch eine Gedenktafel auf dem Haus Nr. 22 am Alten Marktplatz gewürdigt.

Die anwachsenden sozialen, wirtschaftlichen und politischen Konflikte haben am Ende der ersten Hälfte des 15. Jh. zur Bildung einer Opposition der Städte und der Ritterschaft gegen den Deutschen Orden geführt. Seit der Gründung des Preußischen Bundes wurden die Graudenzner Bürger zu seinen aktiven Mitgliedern, und in der Stadt fanden die Zusammenkünfte der Konföderierten statt. Die Beauftragten der Stadt: der Bürgermeister und die Schöffen haben die Gründungsurkunde des Bundes am 14. März 1440 unterzeichnet⁴⁷. Vor dem Ausbruch des Aufstandes am 14. Januar 1454 hat die Stadt, wohl aus taktischen Gründen, eine Abordnung an den Hochmeister Ludwig von Erlichshausen entsandt, zur welchen die Bürgermeister Johannes Schoneberg, Peter Schulze, sowie die Bürger Simon Wolff und Nikolaus van Wandofen

gehörten; sie haben dem Hochmeister versprochen, treu an seiner Seite zu stehen. Anfang Februar haben die Bürger mit der Erstürmung des Schlosses begonnen, in dem es aber den Komtur Wilhelm von Helfenstein nicht gab. Das Schloß, in dem mehrere Ordensanhänger Zuflucht fanden, konnte sich einige Tage verteidigen. Bereits aber am 8. Februar 1454 war er in den Händen der Bündischen, die es gleichzeitig vom Süden beschossen und an der Ostseite einen unterirdischen Gang hergestellt haben. Damit endete die Zeit der Deutschordensherrschaft in Graudenz.

In den darauffolgenden über 300 Jahren bildete die Stadt mit dem Schloß einen Bestandteil des Königreichs Polen, obwohl die Ordensheere weiterhin versuchten, die Stadt zurückzugewinnen. Die neue Zugehörigkeit wurde durch den am 19. Oktober 1466 unterzeichneten II. Thorner Frieden bestätigt. In neuen staatlichen und Verhältnissen gehörte Graudenz zur Wojewodschaft Kulm und ihr zum sog. Königlichen Preußen. Bereits seit 15. April 1454 wurde das Graudenzner Schloß zum Sitz eines Starosten (*capitaneus*). Der erste von ihnen war der Wojewode von Kulm, Augustyn von Szewa. Während des dreizehnjährigen Krieges residierten hier nacheinander sogar drei polnische Starosten. Nach dem Kriege, in den Jahren 1468–1472 befand sich das Schloß in den Händen des bekannten böhmischen Söldnerführers, Jan Skalsky⁴⁸.

Unter der Herrschaft der Könige von Polen erhielt die Stadt anfanglich — in der 2. Hälfte des 15. Jh., sowie über das ganze 16. Jahrhundert — günstige Bedingungen für ihre weitere wirtschaftliche Entwicklung. Man dürfte sogar die Behauptung riskieren, daß es in der Geschichte von Graudenz gerade eine Blütezeit war, was jedoch von der früheren (u.a. X. Froelich) und teilweise auch von der heutigen deutschen Geschichtswissenschaft nicht erkannt wird. Es kam selbstverständlich ab und zu zu Streitigkeiten zwischen den städtischen Behörden und den Starosten in der Frage des Ausmaßes der Leistungen (Scharwerk, Fronarbeit) oder zum wirtschaftlichen Wettbewerb (Bierausschank im Schloß des Starosten), das alles hat aber die im allgemeinen günstige Ausrichtung der Entwicklung nicht hemmen können⁴⁹. Die Hauptquelle des damaligen Wohlstandes der Stadt waren die wachsenden Einnahmen aus dem Getreidehandel. Graudenz wurde nämlich zum Mittelpunkt des Getreideumsatzes für den Nordteil des Kulmer und des Löbauer Landes⁵⁰. Die gute Konjunktur in diesem Handel beeinflusste günstig die Entwicklung des Graudenzner Handwerkes, und insbesondere der Tuch- und Leinwandmacherei und der Bierbrauereiwesens. Die Stadt beherbergte auch mehrere Gäste im Zusammenhang mit den hier (im Rathaus oder in der Nikolaikirche) abgehaltenen Zusammenkünften des Generallandtages von Königlich-Preußen. Der König Sigismund I. (der Alte) hat die Städte Graudenz und Marienburg zum Ort der Zusammenkünfte/Tagungen dieses Landtages bestimmt. Etwa 120–150 Abgeordnete mußten hier Übernachtung und Beköstigung finden, was für die Graudenzner Bürger eine Absatzmöglichkeit für ihre Produkte und Dienstleistungen schuf. Am 21. März 1522 hat Nicolaus Copernicus in Graudenz während der Tagung des preußischen Landtags seine ökonomischen Überlegungen in der Abhandlung *De aestimatione monetarum* dargestellt. Die Erinnerung an dieses Ereignis bildet die am Haus Nr. 3–5 im Alten Markt angebrachte Gedenktafel. Insgesamt fanden in der Stadt in der Zeit 1526–1772 170 Generallandtage statt⁵¹.

In der ersten Hälfte des 16. Jh. haben die Strömungen der Reformation auch Graudenz erreicht; fast die gesamte Bevölkerung, die in ihrer Mehrheit deutschsprachig war, ist zum lutherischen Bekenntnis übergegangen und hatte alle drei Graudenzner Kirchen übernommen. Im Jahre 1564 hat die Pest die Stadtbevölkerung dezimiert⁵². Nach und nach konnte jedoch die Stadt die zeitweilige Rückentwicklung überwinden: in den Jahren 1592–1599 wirkten in Graudenz sogar 10 Gerber-, 4 Töpferwerkstätten, 1 Brauerei, 2 Malzhersteller und eine Ziegelei⁵³. Der schwedisch-polnische Krieg 1617–1629, der sog. Krieg um die Weichselmündung hat keine größeren Verluste mit sich gezogen, obwohl die in der Nähe der Stadt stehenden polnischen Heere eine gewisse Bedrohung bilden konnten. Die ökonomische Situation der Stadt wurde erst in der zweiten Hälfte des 17. Jh., während der Schwedischen Sintflut weitgehend verschlechtert. Im Dezember 1655 wurde die Stadt nach einer kurzen Belagerung von den Truppen des Schwedenkönigs Karl Gustav erobert. Die schwedische Okkupation dauerte bis 1659. Die Schweden haben die Bürger mit mehreren Kontributionen in Geld und Gütern belegt und die Einwohner zur Arbeit an den Erdbefestigungen rund um die Stadtmauern gezwungen; es hatte den Zusammenbruch des Handelsaustausches und des Gewerbes zur Folge. Zu den Unglücksfällen, welche damals die Stadt heimsuchten, gehörte auch die schwere Pest in den Jahren 1656–1657. Etwa 40 bis 50% der Bevölkerung (ca. 800 Personen) sind infolgedessen ums Leben gekommen. Darüber hinaus kam es während der Kämpfe um die Zurückeroberung der Stadt Ende Juli 1659 infolge des von dem Heer des Krongroßmarschalls Jerzy Lubomirski geführten Artilleriebeschusses zu einem großen Brand, in dem sowohl Wohnhäuser, als auch öffentliche Gebäude zerstört wurden (u.a. das Rathaus)⁵⁴. Es wurden damals auch die H. Geist-Kirche (1731 wiederaufgebaut und 1823 zu einer Garnisonkirche umgewandelt)⁵⁵, das Benediktinerinnenkloster und das Schloß des Starosten verbrannt. Ein großer Teil der Städtischen Archivalien ging dabei vollständig verloren; nur diejenigen, die sich im Uhrenturm befanden, konnten gerettet werden.

Das nächste kommende Jahrhundert hat sich für die Stadt ebenfalls als ungünstig erwiesen. Die Folgen des großen Nordischen Krieges und der großen Pest in den Jahren 1708–1710 haben die allgemeine Kriese noch weiter verschärft. Die vielen Durchmärsche fremder Heere während des Siebenjährigen Krieges 1756–1763 haben das Zerstörungswerk vervollständigt.

Infolge der ersten Teilung Polens 1772 kam Graudenz unter die Herrschaft des preußischen Staates. Die Stadt hatte nur 1215 Einwohner. Einige Grundstücke (10) standen leer und die Anzahl der Gebäude verringerte sich bis auf 146, d.h. unter den Stand aus dem 15. Jahrhundert. Außerhalb der Stadtmauern befand sich auf einem Terrain von über 6 ha, welches früher dem Starosten angehörte, ein Reformatenkloster, erbaut in der Mitte des 18. Jh.⁶⁶ Die Reformaten waren in seinem Besitz bloß ein halbes Jahrhundert, bis zur Abschaffung des Konvents 1801 durch den König Friedrich Wilhelm III. In den Klostergebäude wurde zunächst ein Zuchthaus und später, nach einer Erweiterung der Gebäude, eine Strafanstalt für die Provinz Westpreußen eingerichtet⁶⁷. Die preußische Herrschaft brachte zunächst eine Befriedung der politischen Situation und die Entwicklung der wirtschaftlichen Konjunktur mit sich. Es war mit der im März 1776 von Friedrich II. erlassenen Weisung verbunden, den Entwurf einer Festung bei Graudenz auszuarbeiten; sie sollte eine wichtige defensiv-offensive Rolle im Falle einer militärischen Konfrontation insbesondere mit Rußland spielen.

Der Bauplan für die künftige Festung wurde von einem Schweizer in preußischen Diensten, dem Hauptmann Paul von Gontzenbach vorbereitet, welcher früher beim Bau der mächtigen Festung in Silberberg bei Glatz tätig war. Die Festung sollte in vier Jahren fertig werden; als Bauort wurde die Anhöhe 1,5 km nördlich der Stadt gewählt, die unmittelbar an der Weichselböschung gelegen war. Der Ort erschien als günstig, weil er vom Norden und Osten von dem Fluß Ossa und im Süden von der Trinke umzingelt war. Gontzenbach dachte aber auch über die Befestigung des linken Weichselufers und über den Bau von mehreren Antiminengängen, die Mittel aber, die ihm zur Verfügung standen, ließen jedoch nur den Bau der eigentlichen Festung mit Lünetten und Halbredouten, sowie nur eines Teiles der gedeckten Wege zu. Mit den Bauarbeiten wurde bereits im Frühjahr 1776 begonnen⁶⁸. Im darauffolgenden Jahr wurden beim Bau der Befestigungen beinahe sieben Tausend Personen beschäftigt, darunter 367 Maurer⁶⁹. Der Bau der Festung und die Stationierung einer zahlenmäßig starken Besatzung darin brachte bedeutende Entwicklung der Stadt und ihrer Umgebung mit sich. Es entstand nämlich die Nachfrage nach Fuhrleuten mit Pferdefuhrwerken, nach Arbeitern, sowie nach Lebensmitteln, verschiedenartigen Handwerkserzeugnissen und Baumaterialien. Für die Bedürfnisse des Festungsbaus wurde eine besondere Ziegelei eingerichtet, die sich südlich der Festung befand. In der Zeit von 1772 bis 1800 wurde auch in der Stadt selbst, sowie in den Vorstädten viel gebaut: die Gesamtzahl der Gebäude überschritt 500 und die Einwohnerzahl samt der Festungsbesatzung betrug sogar 5177 Personen, darunter die Stadt allein etwa 3500⁶⁰. Im Jahre 1781 wurden die Mauerarbeiten an den Wällen und an dem Donjon (Hauptturm) bereits abgeschlossen. Der endgültige Abschluß aller geplanten Arbeiten, außer den Terrassen der Weichselböschung erfolgte aber erst am Ende des Jahres 1788⁶¹. Bis zu dieser Zeit setzte sich das Verteidigungssystem im Rahmen der sogenannten ersten Etappe des Festungsbaus aus dem Donjon, den fünf Bastionen, den vier Ravelins und der Contrescarpe zusammen. In der zweiten Bauetappe konzentrierten sich die Arbeiten hauptsächlich auf dem Bau des Flankenwerks; sie dauerten bis 1807. In ihrer Anlage knüpft die Festung Graudenz vor allem an italienische Muster und in einem geringeren Grade an französische und niederländische Vorbilder an. Dem Schöpfer der ersten Bauetappen, Gontzenbach, verdankt sie ihre weitgehende Ähnlichkeit an die schlesischen Festungswerke (Silberberg)⁶².

Während des Krieges Napoleons I. mit der 4. Koalition (1806–1807) kam es zu einer Belagerung der Festung durch das französische und polnische Heer, die vom Januar bis Dezember 1807 dauerte⁶³. Der Kommandant der Festungsgarnison war General Wilhelm de Courbière, ein Niederländer von Geburt. Die Franzosen und Polen haben dabei nicht versucht, die Befestigungen zu erstürmen, sondern beschränkten sich auf die Belagerung. Die Stadt hat während der Belagerung bedeutende Schäden erlitten, weil sie, da von den napoleonischen Truppen besetzt, von der Festungsartillerie beschossen wurde. Darüber hinaus wurde die Stadt von dem französischen Militär mit verschiedenartigen Kontributionen und Requisitionen belegt⁶⁴. Der Verdienst des preußischen Generals bestand darin, daß er auf seinem Posten durchgehalten und nicht kapituliert hatte. Aus diesem Grunde wurde dann die Festung zu seiner Ehre Festung Courbière genannt. Die Erhaltung der Festung durch das preußische Heer hat unter anderem darüber entschieden, daß aufgrund des Friedensvertrages von Tilsit 1807 Graudenz in den Grenzen des preußischen Staates als eine Grenzstadt verblieb. Dies wurde dann von den Bestimmungen des Wiener Kongresses 1815 bestätigt.

In der Verwaltungsstruktur Preußens war Graudenz seit 1818 eine Kreisstadt. Bereits früher, 1783, wurden zwei in der Nähe der Stadt gelegene Dörfer: Fritte (Fryta) und Fiewo (Fijewo) eingemeindet. Auf dem Gebiet des früheren Ordensvorwerks Fiewo, nördlich des Lessener Tores ist an der Jahrhundertwende 18./19. die neue Marienwerder-Vorstadt entstanden. Es wurde auch damit begonnen, neue Gebäude entlang des

Kanals Trinke (Trynka) zu errichten. Die Bedeutung der Stadt wuchs dadurch, daß in dem Gebäude des abgeschafften Jesuitenklosters⁶⁵ zunächst ein Gymnasium, und seit 1816 ein katholisches Lehrerseminar eingerichtet wurde. Den Schulzwecken diente auch das Gebäude des allmählich 1810–1836 liquidierten Benediktinerinnenklosters, in welchem die preußischen Behörden eine Schule und Wohnungen für die Lehrer untergebracht haben⁶⁶.

In der ersten Hälfte des 19. Jh. behielt Graudenz seine bisherige Funktion eines Mittelpunktes des Handelsaustausches, insbesondere des Getreideumsatzes. Etwa um die Mitte dieses Jahrhunderts begannen die für eine ökonomisch derart orientierte Stadt gefährlichen Symptome in Erscheinung zu treten. Es handelte sich um die wachsende Konkurrenz anderer Städte, welche die neu erbauten günstigen Transportwege für landwirtschaftliche Produkte ausnutzten (die Chaussee Lessen–Rehden, der Oberland-Kanal, die Eisenbahnlinie Thorn–Deutsch Eylau–Marienburg). Graudenz wurde dadurch in die Peripherie des Getreidehandels abgeschoben, der übrigens ebenfalls seine frühere beherrschende Stellung verlor. Die Einkünfte der Stadt, die mit der Existenz der Festung verbunden waren, begannen sich ebenfalls allmählich zu verringern. Nach 1815 wurde sie noch einige Male in Kampfbereitschaft gesetzt, insbesondere in der Zeit des Völkerfrühlings. In den Jahren 1832–1833 wurde die Festung zum Ort der Internierung und der Zwangsarbeit beim Ausbau der Lünetten am linken Weichselufer von etwa 250 Unteroffizieren und Soldaten des polnischen Novemberaufstandes, die nach seiner Niederlage im Herbst 1831 die preußische Grenze überschritten haben. Nach ihrer Deportation und Ankunft in England haben sie dort eine Organisation des Polnischen Volkes Gemeinschaft Graudenz (Organizacja Ludu Polskiego Gromada Grudziąz) gegründet, die erste polnische Organisation, welche in ihrem Programm an die Grundsätze des utopischen Sozialismus anknüpfte⁶⁷.

Bereits in den Jahren 1851–1852 wurde die Graudenzener Festung abgerüstet, und die Arbeiten, die ihren Verteidigungswert vergrößern sollten, auf ein Mindestmaß reduziert. Am 24. Juni 1872 hat die deutsche Regierung sogar beschlossen, die Graudenzener Festung zu kassieren, wobei eine eventuelle Ausnutzung in der Zukunft vorgesehen war. Die Festungsbauten sollten von der Garnison als Lagerräume ausgenutzt werden⁶⁸. Somit hat das Militär aufgehört, einen Entwicklungsfaktor für die Stadt zu bilden.

Zu einer neuen Hoffnung wurde die intensive Entwicklung der Industrie in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts, sowie der Bau der Eisenbahnlinien und der Weichselbrücke⁶⁹. Die Direktion der Ostbahn hat 1874 beschlossen, eine Brücke für den Eisenbahn- und Straßenverkehr auf der Eisenbahnlinie Bromberg–Dirschau und weiter nach Königsberg zu errichten. Im Jahre 1876 wurde mit dem Bau einer mehr als kilometerlangen Weichselbrücke und einer Eisenbahnverbindungsstrecke Graudenz–Goßlershausen (Jabłonowo) begonnen. In den folgenden Jahren wurde der Abschnitt Graudenz–Lassewitz (Laskowice) (1879) und Graudenz–Kulmsee (Chełmża) gebaut. Der anfangs aus Holz errichtete Bahnhof wurde in der südöstlichen Vorstadt von Graudenz 1885 gebaut. Rund um den Eisenbahnknoten begann sich ein neuer Stadtteil zu entwickeln, der zwischen der Unterthorner, der Kulmer Straße, dem Tuscher Damm und der Bahnhofsstraße gelegen war. An der Weichsel ist an der Thorner Straße eine Hafenanlage entstanden. Die Entwicklung der Stadt in der südlichen Richtung erfolgte entlang der Kulmer Straße, wo später Kasernenbauten errichtet wurden. Im Norden war die Entwicklung der Stadt ebenfalls intensiv, weil dort am Ende des 19. Jh. neue militärische Objekte aufgebaut wurden. Bei der Rehdenener Straße (heute ulica J. Hallera) wurde die Kaserne des 14. Infanterie-Regiments erbaut. Diese Einheit verfügte neben der Kaserne in südlicher Richtung über einen riesigen Exerzierplatz. Entlang der Lindenstraße (heute ulica Legionów) wurden, vom Süden beginnend die Alte Artilleriekaserne, die Neue Artilleriekaserne (mit dem Bau wurde 1883 begonnen), die Neue Infanteriekaserne, weitere Kaserne des 14. Infanterie-Regiments, sowie an der Nordseite der erwähnten Straße das Militärlazarett erbaut. Weiter in der nordöstlichen Richtung befand sich der Schieß- und Exerzierplatz. In der Nähe dieser militärischen Objekte bei der Kuntersteiner Straße (heute ulica Bema) hatte unter der Nummer 1 die Kommandantur ihren Sitz und unter der Nummer 2 befand sich das Militär-Arresthaus.

Die Entwicklung der Stadt verlief am langsamsten in der östlichen Richtung. Den Grund dafür bildete die große Feuchtigkeit des Bodens westlich und östlich des Baches Trynka (Weichselurstromtal). Die Bebauung beschränkte sich auf die Mühlenstraße, Trinkenstraße und Gartenstraße (heute ulica Młyńska, M. Curie-Skłodowskiej und Kosynierów Gdyńskich). Auf diesem Gebiet wurden am Ende des 19. Jh. mehrere für das Funktionieren der Stadt wichtige Institutionen eingerichtet: die sogenannte neue evangelische Kirche (die alte Kirche befand sich bis zum Anfang des 20. Jh. auf dem Alten Markt und dann wurde sie abgerissen), das Postamt an der Pohlmannstraße 20 (ulica Mickiewicza), das Gymnasium, die Realschule, sowie das Elektrizitäts- und das Gaswerk (1865).

Im Jahre 1872 wurden in die Stadt die südlich gelegenen Vorwerke Stremotzin (Strzemięcín) und Kalinken (Kalinkowo) sowie die naheliegenden Ortschaften Gatsch (Gać), Linarczek (Linarczyk), Rothof (Czerwony Dwór), Liebenwalde (Miłolas) und Neuhoof (Nowy Dwór) eingemeindet. Die Stadtfläche vergrößerte sich damals (1880) bis auf 1882,30 ha.

Dann wurden zu Beginn des 20. Jh. (1900) die Siedlungen Klein Kunterstein (Mały Kuntersztyn) östlich der Stadt, 1903 Rudnick (Rudnik), Mischke (Mniszek) und schließlich 1906 das Terrain der Feste Courbiere eingegliedert. In der Folge wuchs das Stadtgebiet 1905 bis auf 1928,1 ha.

Die Einwohnerzahl vergrößerte sich ebenfalls dynamisch: 1809 betrug sie bloß 3606, im Jahre 1816 hat sie sich bereits mehr als verdoppelt (bis 8419 Personen). Seit diesem Augenblick bis zur Mitte des 19. Jh. war die Dynamik des Anwachsens der Einwohnerzahl nicht groß. Erst die industrielle Entwicklung (zu Beginn des 20. Jh. gab es in der Stadt 1673 Betriebe) und die damit verbundene Nachfrage nach der Arbeitskraft führte zu einer bedeutenden Steigerung dieser Dynamik: 1895 betrug die Einwohnerzahl ohne Garnison bereits beinahe 25 000. Am Vorabend des Ersten Weltkrieges hatte die Stadt schon fast 40 000 Einwohner. Im Verlauf eines Jahrhunderts hat sich die Einwohnerzahl der Stadt verzehnfacht. Unter den Einwohnern herrschten die Evangelischen (über 25 000) und die Katholiken (etwa 13 000) vor. Von anderen Bekenntnissen sind vor allem die Anhänger des mosaischen Glaubens zu nennen. Im Jahre 1910 wohnten in Graudenz 703 Juden. Ihre Gottesdienste veranstalteten sie in der 1844 bei der Pohlmannstraße (ulica Mickiewicza) erbauten Synagoge⁷⁰. Die Nationalitätenstruktur der Stadtbevölkerung an der Jahrhundertwende 19./20. läßt sich nur teilweise rekonstruieren. Zweifelsohne überwog die deutsche Bevölkerung (etwa 83%).

Zu der polnischen Bevölkerung gehörten zumindest 15–16% der Einwohner. In dieser Zeit wurde dieser Bevölkerungsteil einem starken Germanisierungsdruck ausgesetzt. Es wurden polnischerseits Versuche unternommen, sich diesem Druck zu widersetzen; die Aktivierung der nationalen Bewegung erfolgte im Zusammenhang mit der am 30. September 1894 begonnenen Herausgabe der Tageszeitung „Gazeta Grudziądzka“⁷¹. Ihr Gründer und langjähriger Redakteur war Wiktor Kulerski (1865–1935)⁷². Seine Zeitung war das größte (Auflage über 130 000 Exemplare) Periodikum für die Polen im preußischen Teilgebiet. Sie erreichte in Lokalausgaben sogar die Polen, welche in Westfalen und Schlesien lebten und arbeiteten. In der Stadt wirkten außerdem mehrere andere polnische Kulturorganisationen, wie z.B. Towarzystwo Czytelni Ludowych (Gesellschaft für Volkslesestuben) oder Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia“ (Gesangverein „Die Laute“), die von den städtischen Behörden schikaniert wurden und wegen des Fehlens einer polnischen Intelligenzschicht an Ort und Stelle mit großen Schwierigkeiten zu kämpfen hatten⁷³. Trotzdem bildeten sie ein gewisses Gegengewicht für die zahlreichen verschiedenartigen deutschen Vereinigungen. Von denen verdient eine besondere Beachtung die 1883 gegründete Altertums-gesellschaft; aus ihrer Initiative wurde bei der Nonnenstraße (ulica Klasztorna) das erste Graudenz-Museum eingerichtet⁷⁴. In der deutschen Sprache erschienen vielgelesene Zeitungen, wie „Der Gesellige“ und der „Graudenz-Anzeiger für Stadt und Land“.

Bis zur Mitte des 19. Jh. hatte die Stadt außer den kleineren Betrieben, wie etwa die Brauerei oder Ziegelei, keine nennenswerte Industrie. Im Jahre 1862 haben zwei Kaufleute, Josef Herzfeld und Karl Victorius, in der Thorner Vorstadt eine anfänglich kleine Gießerei und Emaillierwerk eröffnet⁷⁵. Nach dem Ausbau haben sie 1888 ein neues Unternehmen dieser Branche in Betrieb gesetzt, welches als eine in Preußen einzige Firma Kochgeschirr herstellte. Im Jahre 1913 wurde ein Teil der Fabrik nach Mischke übersiedelt. Das Assortiment der Produktion wurde dabei systematisch erweitert. In der Firma wurden 600 Mitarbeiter beschäftigt⁷⁶. Zu den kleineren Betrieben der Metallbranche in Graudenz gehörten andere Firmen: Becker (gegründet 1864) und Langfeld (gegründet ebenfalls 1864). Die Metallindustrie war in Graudenz am Ausgang des 19. Jh. auch von der Fabrik August Ventzki vertreten. Zu Beginn war das eine kleine Reparaturwerkstatt, die nur zwei Arbeiter beschäftigte. Bald wurde sie aber in eine sich rasch entwickelnde Fabrik umgewandelt, die 1909 bereits 933 Arbeiter hatte. Die Fabrik, bei dem Grünen Weg, seit etwa 1910 Ventzkistraße⁷⁷ (ulica Józefa Włodka) gelegen, produzierte aufgrund der Patente von A. Ventzki Zweischar-Karrenpflüge und Einrichtungen zum Kartoffelpressen für das Füttern von Vieh. Später konzentrierte man sich auf der Produktion von Dampfpflügen und Kultivatoren. Der Betrieb setzte sich aus einer riesigen Schmiede, dem Hauptgebäude und der Eisengießerei zusammen. Seine Erzeugnisse waren in ganz Norddeutschland bekannt⁷⁸. Andere Industriezweige waren in Graudenz durch die Schuhfabrik Jakobi, die in Deutschland bekannte Bürstenfabrik Voges und der Sattelbetrieb Koenitzberg. An der Jahrhundertwende 19./20. wirkten in der Stadt außerdem mehrere Unternehmen der Lebensmittelbranche. Es sind davon zu nennen neben des gut prosperierenden städtischen Schlachthofes (in der Schlachthofstraße, heute ulica Narutowicza) vor allem die 1867 gegründete berühmte Kuntersteiner Brauerei sowie das mit ihr konkurrierende Unternehmen — die Brauerei Carl Gerike (1876). In der Fabrik Hermann Hontzers wurden seit 1873 Liköre und Fruchtsäfte hergestellt; 1893 wurde das Unternehmen von Alojzy Ruchniewicz übernommen. In der Stadt wirkte auch die Tabakwarenfabrik Greueneberg (seit 1806).

An der Jahrhundertwende 19./20. wurden in Graudenz mehrere öffentliche Gebäude errichtet. Auf dem Festungsberg wurde eine neue Garnisonkirche gebaut, und an der Ecke der Börgenstraße (ulica Sienkiewicza) und der Gartenstraße (ulica Kosynierów Gdynskich) ist das Realgymnasium entstanden. Andere Schuleinrichtungen waren die Victoria-Schule an der Trinkenstraße (ulica M. Curie-Skłodowskiej) und das

1912 bei der Rehdener Straße (ulica J. Hallera) gebaute prächtige Haus der Königlichen Maschinenbauschule⁷⁹. Ein Jahr früher wurde für das städtische Museum ein zweistöckiges Pseudorenaissance-Haus an der Lindenstraße (ulica Legionów) errichtet, in welchem heute eine öffentliche Bibliothek ihren Sitz hat. Dieses Gebäude beherbergte in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen die Schule der bildenden Künste M. Szczeblewskis, sowie eine Schule der Malerei und der Dekorationskunst.

Am Ausgang des 19. Jh. war die internationale Spannung angewachsen. Die preußische Regierung hat am 9. Mai 1889 beschlossen, die bereits teilweise abgerissene Graudenz-Festung in einen mächtigen Brückenkopf umzuwandeln. Bis 1907 ist eine Reihe von neuen Festungswerken und größeren Befestigungen entstanden. Wahrscheinlich wurde schon während des Ersten Weltkrieges mit dem Bau von neuen Widerstandslinien auf beiden Ufern der Weichsel begonnen⁸⁰. Wie es sich später gezeigt hatte, waren diese Arbeiten überflüssig, da die Festung während dieses Krieges keine wesentliche Rolle gespielt hat; sie diente nur als Internierungslager für die britischen und französischen Kriegsgefangenen.

Während des Krieges erfolgte eine Aktivierung zahlreicher polnischer Organisationen und Gruppierungen, wobei der Redakteur der „Gazeta Grudziądzka“, Wiktor Kulerski, eine führende Rolle spielte. Am 11. November 1918 ist in der Stadt ein vollkommen deutscher Arbeiter- und Soldatenrat gebildet worden. Er hatte einen Gegenspieler mit unterschiedlicher politischer Ausrichtung — den Rat der polnischen Soldaten. Am 17. November wurde in Graudenz der Volksrat mit Wiktor Kulerski und Józef Ulatowski gebildet; er hat sich die Aufgabe gestellt, einen Einfluß auf die deutschen Behörden zu gewinnen, um angesichts der internationalen Entscheidungen die Möglichkeit ihrer Mitgestaltung zu erhalten. Am Ende des Jahres 1918 waren die Graudenz-Deutschen durch die Möglichkeit der Eingliederung der Stadt in den wiedererstehenden polnischen Staat sehr beunruhigt⁸¹. Einige von ihnen begannen sogar Graudenz zu verlassen. Elf Tage (28. November 1918) später hat der Graudenz-Volksrat seine Vertreter zum Polnischen Sejm im preußischen Teilungsgebiet in Posen (Poznań) nominiert. Im Versailler Friedensvertrag vom 28. Juni 1919 wurde Graudenz Polen zugesprochen. Die offizielle Übernahme der Stadt durch die polnischen Streitkräfte mit General Józef Haller an der Spitze fand am 20. Januar 1920 statt⁸².

In den zwanzig Jahren der Zwischenkriegszeit erfolgte eine bedeutsame Wende in der territorialen Entwicklung der Stadt: die östlich gelegenen Gebiete wurden allmählich bebaut. An der Stelle der liquidierten Ziegelei Ludwig Meissner wurde die Kautschukverarbeitungs-fabrik PePeGe (heute Gummiindustriebetrieb „Stomil“) gebaut; rund um dieses Unternehmen hat sich eine Arbeiterkolonie entwickelt. Dieser Betrieb beschäftigte vor der großen Krise bis 2000 Arbeiter und gehörte zu den größten in der Gummibranche in Europa: er exportierte 1930 seine Erzeugnisse in 23 Länder Europas, Afrikas und des Nahen Ostens⁸³. Im Jahre 1935 wurde die Gemeinde Klein Tarpen (Małe Tarpy), östlich der Trynka und der Marienwerder-Vorstadt gelegen, in das Stadtgebiet eingegliedert. Es hat sich dadurch bis etwa 3000 ha vergrößert. Die Bevölkerungszahl betrug 1938 59 351 Personen; im Vergleich mit dem Jahr 1920 war das ein Anwachsen um über 67%. Anders als in der Zeit der Teilungen bildeten nun die Polen die größte Gruppe unter den Nationalitäten (etwa 90%), die Deutschen bildeten um 8% und die jüdische Gemeinschaft hatte etwas über 1% (etwa 730 Personen) der gesamten Einwohnerzahl⁸⁴. Graudenz spielte damals eine durchaus wichtige Rolle als eine Industrie- und Verwaltungsstadt, in der außer verschiedenen Unternehmen der bereits früher existierenden Branchen auch wichtige Institutionen ihren Sitz fanden: die Pommerellische Finanzkammer, die Pommerellische Handels- und Industriekammer, die Pommerellische Handwerkskammer. Die Stadt blieb weiterhin ein Ort mit großer Garnison. Folgende Truppenteile der polnischen Streitkräfte hatten hier ihren Standort: das 64. und das 85. Infanterieregiment, das 16. Linien-Artilleriesregiment, das 18. Ulanenregiment und seit 1928 das berühmte Ausbildungszentrum der Kavallerie. Darüber hinaus wurde in der Garnison 1921 die Graudenz-Höhere Fliegerschule eingerichtet, die 1925 in eine Flieger-Offizierschule umgebildet wurde. Zwei Jahre später wurde sie jedoch nach Dęblin (in Mittelpolen) übertragen und an ihre Stelle eine Fliegerschule für das Schießen und das Bombardement (seit 1937 Pilotierungsschule) organisiert. Der sogenannte Flughafen wurde in der östlichen Vorstadt, an dem Stadtwald, lokalisiert. Zu den Offizieren des 18. Ulanenregiments gehörte der im Zweiten Weltkrieg berühmt gewordene Henryk Dobrzański „Hubal“, der als polnischer Major im Herbst 1939 nicht kapitulieren wollte und als erster Partisanenkommandeur bis zu seinem Tode am 30. April 1940 kämpfte. In der Zwischenkriegszeit gehörte Graudenz zu den größten Garnisonen in Polen.

Während des Septemberfeldzuges erreichten die Spähtrupps der deutschen Wehrmacht Graudenz am späten Nachmittag des 3. September 1939. Nach einem Bombenangriff und dem Durchbruch der Verteidigung des 65. polnischen Infanterieregiments, welches einen Teil der 16. Infanteriedivision bildete und zusammen mit dem Batalion „Świecie“ der Nationalen Wehr und dem 82. Wachbataillon kämpfte, haben die deutschen Truppen in der Nacht 3./4. September die Stadt eingenommen⁸⁵. Am 4. September hat der provisorische Stadtpräsident Damazy Raczkowski die Stadtverwaltung den deutschen Truppen überwiesen. Bereits in den ersten Tagen der deutschen Besetzung wurde die polnische

Bevölkerung einer brutalen Ausrottungspolitik ausgeliefert, die insbesondere gegen die Intelligenz gerichtet war. Es folgten zahlreiche Verhaftungen, Erschießungen und fortdauernde Handlungen zum Zweck der Eindeutschung der Stadt. Diesem Zweck diene insbesondere die bereits 1939 begonnene Vertreibungsaktion gegen die Polen in Graudenz, die in das aus mittelpolnischen Gebieten gebildete Generalgouvernement übersiedelt wurden. Die genauen Zahlenangaben fehlen, nach den danach in Graudenz angesiedelten Deutschen zu urteilen, konnte jedoch die Zahl der vertriebenen Graudenzler Polen einige Tausende umfassen. Den Germanisierungszwecken diene auch die Einführung seit dem Frühjahr 1941 der Volksliste und der die Aktion der Eintragung in die Gruppen der deutschen Volksliste begleitende Terror gegen die polnische Bevölkerung. Infolge der beschleunigten Zwangsmaßnahmen wurden 87% der polnischen Bevölkerung der Stadt in diese Liste eingetragen⁸⁶. In der Stadt wurden entweder die Straßenbezeichnungen aus der Zeit vor 1920 wieder eingeführt, oder teilweise durch neue, im nationalsozialistischen Geist gehaltene Namen ersetzt.

Die Befreiung aus der nationalistischen deutschen Besetzung erfolgte am 5. März 1945⁸⁷. Die Kämpfe der Abteilungen der sowjetischen Roten Armee unter der Führung des Generalobersten Paweł I. Batow mit der deutschen Verteidigung der Stadt und der Festung begannen bereits am 26. Januar. Die letzten Bastionen der Verteidigung, die Forts der Zitadelle wurden von dem Kommandeur der deutschen Truppen, General Ludwig Fricke, am 6. März 1945 übergeben. Es wurden dabei über 4000 deutsche Soldaten und Offiziere gefangengenommen. Von der Zähigkeit der Kämpfe zeugen vor allem die Zahlen der gefallenen sowjetischen Soldaten und Offizieren (um 3000) und der Stadteinwohner (um 230). Die Stadt hat während der Belagerung große Verluste erlitten: etwa 70% der Kommunal- und Industriegebäude wurden zerstört und der Prozentsatz der zerstörten und beschädigten Wohnhäuser war noch größer. Praktisch hat kein Haus unbeschädigt die Kämpfe überstanden. Die Tragödie der Stadt und ihrer Einwohner endete aber nicht im Augenblick des Endes der nationalsozialistischen deutschen Okkupation. Die Freude von der Befreiung verwandelte sich rasch in die Tragödie der Deportationen der Polen in die UdSSR, die von den Abteilungen der NKWD (politische Polizei) durchgeführt wurde. Die Deportationen der Graudenzler waren kein Ausnahmefall in diesem Teil Europas, welcher in den Jahren 1944–1945 von der Roten Armee besetzt wurde. Während der Verhaftungen seit Januar bis März 1945 wurden 1002 Einwohner von Graudenz deportiert, die in die III. Gruppe der deutschen Volksliste eingetragen waren, was aber nur einen Vorwand bildete für die Erfassung von Arbeitskräften für die UdSSR; darüber zeugt die Altersstruktur der in die Zwangsarbeitslager deportierten Personen, unter denen diejenigen zwischen dem 19 und 49 Lebensjahr vorherrschten⁸⁸.

Die Zeit des Wiederaufbaus der Stadt dauerte bis 1950. In dieser Zeit wurden die Behörden, Schulen, das Krankenhaus, die Kommunal- und Industriebetriebe instandgesetzt. Zu den wichtigsten Betrieben, die nach dem Krieg die Arbeit wieder aufgenommen haben, gehören diejenigen, die aus dem 19. (Landwirtschaftliche Maschinenfabrik „Agromet–Unia“, die frühere Fabrik Ventzki, die Pommerellische Gießerei und Emaillewarenfabrik, die frühere Firma Herzfeld & Victorius), oder 20. Jh. stammen, wie die Graudenzler Betriebe der Gummiindustrie (früher PePeGe). Zu den größeren Industriebetrieben gehören die Pommerellischen Betriebe der Schiffsausrüstung Warma.

In der Stadt entstehen neue Wohnsiedlungen in Mniszek, 23. Januar, Mikołaja z Ryńska, Dzierżyński (heute Kawalerii Polskiej), 900–lecia in Tarpno, Kopernika, sowie Strzemięcín, Rządź und Lotnisko (auf dem ehemaligen Flugplatz). Die Situierung dieser Siedlungen hat die Nord–Süd–Lage der Stadt noch weiter akzentuiert. Zu Ende des Jahres 1993 hatte die Stadt 103 700 Einwohner. Die Fläche der Stadt beträgt augenblicklich 59 qkm; das bedeutet, daß Graudenz die zweitgrößte nach Thorn (Toruń) Agglomeration der Wojewodschaft Toruń ist⁸⁹.

Die Stadt spielt in diesem Teil Polens weiterhin eine wichtige Rolle als ein Ort, in dem mehrere Kulturstätten wirken (Theater, Museum, Bibliothek) und zahlreiche Bildungsinstitutionen bestehen. Die letzteren, sowohl Grund–, als auch Mittelschulen, funktionieren mehrfach noch in alten Gebäuden, welche aus der Zeit der Jahrhundertwende 19./20. stammen. Ähnlich ist es mit den in der Graudenzler Garnison dislozierten Militäreinheiten.

Wiesław Sieradzan

Übersetzt: Jerzy Serczyk

ANMERKUNGEN

¹ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Grudziądza* [Räumliche Entwicklung der Stadt Graudenz], Rocznik Grudziądzki, Bd. 1: 1960, S. 10 f.; K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291* [Gründung von Graudenz im Jahre 1291], Toruń 1991, S. 7; E. Drozdowski, S. Kopczyński, *Środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego* [Geographische Umgebung der Graudenzler Region], [in:] *Dzieje Grudziądza* [Geschichte von Graudenz], hrsg. v. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, S. 34–44.

² R. Boguwołski, *Region Grudziądza w pradziejach i wczesnym średniowieczu* [Die Region Graudenz im Altertums und frühen Mittelalter], [in:] *Dzieje Grudziądza*, S. 166.

³ Ebenda, S. 167.

⁴ Ebenda, S. 170 f.

⁵ Ebenda, S. 175.

⁶ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (Codex diplomaticus Maioris Poloniae)*, Bd. I, hrsg. v. I. Zakrzewski, Poznań 1887, nr 3. *Castrum Grudomzch* wird am häufigsten als Graudenz interpretiert. Es gibt aber Vermutungen, die wahrscheinlich unrichtig sind, welche diesen Namen mit dem masowischen Grudusk (im ehemaligen Kreis Ciechanów) in Verbindung bringen. Siehe A. Wędzki, *Grudusk*, [in:] *Słownik starożytności słowiańskich* [Wörterbuch der slawischen Altertümlichkeiten], Bd. II, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, S. 171; K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza* [Ortnamen in nördlichen Masowien], Wrocław 1957, S. 190. Vgl. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 12 f.

⁷ Nach St. Kujot (*Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej* [Wer gründete die Pfarre in der heutigen Kulmer Diözese], Fontes TNT, Bd. 11: 1904, S. 172 f.) befand sich in der Burg Graudenz eine ausgedehnte Pfarrei, deren Grenzen entlang des Flusses Ossa weit nach Osten reichten.

⁸ *Grudonisk* (1066), *Grudenc* (1216), *Grudenz* (1222), *Gruzenz* (1223), *Grudencz* (1230), *Grudenz* (1254, 1255), *Grawdencz* (1291), *Grudenz* (1313), *Grudencz* (1430), *Grudecz* (1433), *Grudancz* (1472).

⁹ K. Rymut, *Nazwy miast Polski* [Namen der polnischen Städte], Wrocław–Warszawa 1987, S. 84.

¹⁰ S. Rospond, *Grudziądz*, [in:] *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL* [Etymologisches Wörterbuch der Städte und Gemeinden in VR Polen], Wrocław 1984, S. 107. Wie K. Zielińska-Melkowska nachgewiesen hat, ist die in der deutschen Geschichtswissenschaft vorkommende Behauptung, der Name *Graudenz* stamme von dem Gotenstamm der Greutung, läßt sich nicht beweisen. Vgl. H.–J. Schuch, *700–Jahre Stadt Graudenz von einer Ordens — zur Industriestadt*, Westpreußen Jahrbuch aus dem Land an der unteren Weichsel, Bd. 41: 1991, S. 5 f.; K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 9.

¹¹ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. I/1, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1882, Nr. 41.

¹² Ebenda, Nr. 44

¹³ K. Ślaski, *Problem zajęcia ziemi chełmińskiej przez Prusów* [Das Problem der Besitznahme des Kulmerlandes von den Prussen], Acta Baltico-Slavica, Bd. 6: 1969, S. 213 f.; J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim* [Studien zur Geschichte des Kulmerlandes in der Zeit der Piasten], Rocznik Grudziądzki, Bd. 5–6: 1970, S. 5, 69; J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego* [Polnisch Preussische Verhältnisse bis 1230. mit besonderer Berücksichtigung der Rolle Pommerellens], Roczniki TNT, Bd. 74: 1969, H. 1, S. 54.

¹⁴ B. Janiszewska-Mincer, *Grudziądz w latach 1064–1772* [Graudenz während der Jahre 1064–1772], [in:] *Dzieje Grudziądza*, S. 193 f.

¹⁵ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 19–35, versucht in weitausholenden Ausführungen die erwähnte These zu beweisen, wobei sie mehrere Argumente anführt, deren Beweiswert verschieden, meistens jedoch zweifelhaft erscheint. Es gibt nämlich keine Quellenangaben, die die bisher gültige Überzeugung zu widerlegen vermöchten, nach der Zantyr an der Weichsel der Bischofssitz von Christian war. Vgl. M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka — społeczeństwo — państwo — ideologia* [Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. Wirtschaft — Gesellschaft — Staat — Ideologie], Gdańsk 1986, S. 125. Die These, daß Graudenz Sitz des Bischofs war,

stimmt insbesondere mit der Richtung seiner Mission nicht überein: entlang der Nehrung in Richtung Samland. Die sonst bestehenden Verbindungen Christians mit der Burg und sicherlich auch mit der Vorburgsiedlung lassen sich mit der vor 1945 in Graudenz existierenden Bischofsstraße nicht in Zusammenhang bringen, vgl. Z. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 27 f., und zwar aus folgenden Gründen: a) nach den Feststellungen von A. Wajler (*Ulice Grudziądza* [Straßen von Graudenz], Rocznik Grudziądzki, Bd. 9: 1985, S. 83) ist der Name dieser Straße erst seit 1897 in Gebrauch; b) die Bischofsstraße, die heutige ulica Chopina, befindet sich außerhalb der mittelalterlichen Stadt in ziemlich großer Entfernung in der Richtung nach Süden.

¹⁶ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 28 f.

¹⁷ M. Biskup, *Rozwój*, S. 13; K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 22 f.

¹⁸ Petrus von Dusburg, *Chronicon terre Prussiae*, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. I, hrsg. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, S. 137. Nach K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 43 f., erzählt der Bericht über den Überfall der Jatwinger mit Skumand an der Spitze und über die von ihnen vollbrachten Verwüstungen auch über das Ende der von Christian auf lübischem Recht gegründeten Stadt Graudenz.

¹⁹ Es handelt sich um die Umgebung des Schloßberges und das südlich davon gelegene Gebiet bis zur Nordseite des späteren Marktplatzes. Ein Überbleibsel der früheren Siedlung oder der ursprünglichen Lokation bilden die Namen einiger Straßen im Nordteil der Stadt (Alte Straße, Alte Marktstraße), die Existenz des sog. Kleinen Marktplatzes, der noch auf den Stadtplänen des 17. Jh. (1657) vorkommt, sowie die dort zu beobachtende Unregelmäßigkeit des Straßennetzes im Vergleich mit dem übrigen Teil der mittelalterlichen Stadt.

²⁰ St. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich* [Geschichte von Königlichen Preussen], Roczniki TNT, Bd. 21: 1914, Teil 2, S. 713 f.

²¹ M. Gumowski, *Herb i pieczęć miasta Grudziądza* [Wappen und Siegel der Stadt Graudenz], Rocznik Grudziądzki, Bd. 2: 1961, S. 141–158. Eine ähnliche Meinung vertrat früher J. A. Łukaszewicz (*Grudziądz królewskim miastem* [Graudenz — königliche Stadt], Życie Pomorza, Grudziądz 1927, S. 2 f.), der irrtümlich das Datum 1230 als das früheste Vorkommen dieses Wappens annahm, sowie F. A. Vossberg (*Geschichte der preussischen Münzen und Siegel bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1842, S. 37). Der letztere hat die These aufgestellt, wonach dieses Wappen an der Lokationsurkunde auftrat; damit hat sich schließlich auch S. Reszkowski, *Lokacja i polokacyjne przemiany miasta Grudziądza w XIII–XIV w.* [Gründung und die danach folgenden Änderungen der Stadt Graudenz im 13.–14. Jh.], Rocznik Grudziądzki, Bd. 9: 1985, S. 30, einverstanden erklärt.

²² Vgl. J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza* [Urbanistische und architektonische System von Graudenz], Rocznik Grudziądzki, Bd. 1: 1960, S. 34, Anm. 6 Die Zweifel hinsichtlich der Feststellungen M. Gumowskis lassen sich in folgenden Punkten zusammenfassen: a) die Figur des Bischofs Christian auf seinem Siegel aus dem Jahre um 1230 wurde stehend und nicht sitzend abgebildet; b) der Bischofsstab in seiner linken Hand ist nicht geneigt; c) der Bischof auf späteren Wappen der Stadt (z.B. aus dem Jahre 1693) hält in der rechten Hand eine Kirche und hat einen Heiligenschein, was mit dem Inhalt der Ikonographie des Hl. Nikolaus identisch ist.

²³ M. Gumowski, *Herb*, S. 142.

²⁴ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. II/2, hrsg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909, Nr. 581; K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 80: *wir mit rothe unde vorhengnisse unser brudere gegeben haben der stat Grawdencz zcu gemeynem nuttze*. Das lateinische Originalprivileg ist im 15. Jh. verloren gegangen. Der Text ist aus einer späten Kopie in deutscher Sprache aus der Mitte des 15. Jh. bekannt. Über die Quellengrundlage des Privilegs vgl. ebenda, S. 65–75.

²⁵ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzler Kreises*, Bd. 1, Danzig 1884, S. 92 f.; M. Biskup, *Rozwój*, S. 13.

²⁶ Vgl. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, S. 58.

²⁷ Ebenda, S. 81.

²⁸ Der Verfasser dankt an dieser Stelle Professor Dr. habil. Antoni Czacharowski für die Eröffnung der Möglichkeit, sich mit dem nicht gedruckten Text des Vortrags vertraut zu machen, der 1991 in Graudenz aus Anlaß dez 700. Jahrestages der Stadtgründung vorge-tragen wurde.

²⁹ K. Zielińska–Melkowska, *Lokacja*, S. 80: *aus der phorten, die man / do syt, kegen eyme flissze Osza genannt uff die rechte hand bis an der bruder acker unde von demesel-ben ackere drey seyl in das bruch / zcu eyme graben unde also obir den graben noen bey deme benumpten graben in eyme uffgange eynes seyles neher, das man kumpt zcu / eynem zee, der do Thuwsche heisset, von deme zee uffwert bas an eyne brucke, die do leit ken eynem dorffe Kyckholcz gennant unde von / der brucke noen zcu eyme zee, Peske ist genant, unde uffwert zcu eynes Polens grenitcze, der do Strupes ist genant, unde denne nederwert von deses benumpten Polens grenitcz bis an die Weiszel unde denne die Weisel nederwertis bis ken deme huwse, do die stat wendet* Dieses Fragment läßt nicht nur den Verlauf der Stadtgrenze erkennen, sondern bringt auch Angaben über die ethnische Zu-sammensetzung der Bevölkerung in der Umgebung von Graudenz am Ende des 13. Jh. Darüber hinaus enthält es Information über ein Tor (Pforte), welches es in der Vor–Lokation–Stadt (1291) an ihrer Nordseite gab. Etwa um das erste Viertel des 14. Jh. hat die Stadt ihr Patrimonium einigermaßen vergrößert, als Folge der bescheidenen Schenkungen des Graudenzer Komturs Sighard von Schwarzburg, welche die Gebiete rechts vom Lesse-ner Tor, die für den Gartenbau bestimmt wurden, umfaßte. Vgl. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Graudenz 1868, S. 92.

³⁰ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. II/1, hrsg. M. Hein, Königsberg 1931, Nr. 104.

³¹ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, S. 92 f.

³² Vgl. H. Samsonowicz, *Die funktionelle Gliederung des städtischen Raumes*, [in:] *Gilde und Korporation in den nordeuropäischen Städten des späten Mittelalters*, hrsg. v. K. Friedland, Köln–Wien 1983, S. 93; Th. Hall, *Mittelalterliche Stadtgrundrisse*, Stockholm 1978, S. 126

³³ M. Biskup, *Rozwój*, S. 20; J. Frycz, *Układ*, S. 46 f.

³⁴ J. Frycz, *Układ*, S. 49 (in der Anm. 21 Nachweis über das ältere Schrifttum).

³⁵ A. Mańkowski, *Prepozytura św. Ducha* [Hl. Geist–Präpositur], [in:] *Kościół i klasz-tory grudziądzkie* [Kirchen und Kloster in Graudenz], Grudziądz 1928, S. 40 f.; M. Gzyło, *Furta dawnego klasztoru pp. Benedyktynek, czyli tzw. Pałac Opatów w Grudziądzu* [Pforte des ehemaligen Benediktinerinen Klosters, oder sog. Abtinen Palast in Graudenz], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 11: 1994, S. 22 f.

³⁶ J. Frycz, *Układ*, S. 37.

³⁷ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, 1868, S. 97.

³⁸ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, S. 101. Die Geschichte des Schlosses behandelt derselbe Autor ausführlich in: *Der Schlossberg bei Graudenz*, Grau-denz 1895. Darüber hinaus vgl. K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego* [Geschichte des Graudenzer Schloßes], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 1: 1960, S. 73–104 (dort auch das übrige Schrifttum). Das Verzeichnis der Graudenzer Komturen in den Jahren 1250–1454 umfaßt 30 Personen. Vgl. G. A. Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs–Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Marien-werder*, *Zeitschrift des historischen Vereins für Marienwerder*, 1883, H. VIII, S. 29 f

³⁹ Vgl. K. Szymański, *Dzieje zamku*, S. 97.

⁴⁰ Die Speicher an der Weichsel wurden bereits vor 1365 erbaut. X. Froelich (*Ge-schichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, S. 94) zitiert den Text einer Urkunde des Stadrates von Graudenz, in der unter dem Datum 1365 die Speicher erwähnt wurden: *di spichere uf der Wiezele and der stat nu in der statvrieheit gelegin*. Im Jahre 1508 gab es an der Spei-cherstraße 16 Speicher. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. II, Danzig 1885, S. 102.

⁴¹ W. Grobelny, M. Morawski, *Cechy rzemieślnicze w Grudziądzu* [Handwerker Zünfte in Graudenz], [in:] *Almanach miasta Grudziądz* [Almanach der Stadt Graudenz], Grudziądz 1936, S. 87 f.; W. Grobelny, *Rzemiosło w Grudziądzu i okolicy* [Das Handwerk in Graudenz und Umgebung], *Ziemia*, Bd. 10: 1925, Nr. 5, S. 85.

⁴² Vgl. S. Reszkowski, *Lokacja*, S. 21 f.

⁴³ Laut Bestimmung des Hochmeisters Konrad von Jungingen durften in der Stadt bis 20 Schlächterladen funktionieren. Vgl. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, S. 98.

⁴⁴ Im Jahre 1570 wohnten dort 12 Fischer. Vgl. M. Biskup, *Rozwój*, S. 21.

⁴⁵ *Polski słownik biograficzny* [Polnisches Biographisches Wörterbuch], Bd. XXII, Wro-claw 1977, S. 135.

⁴⁶ K. Szymański, *Dzieje zamku*, S. 78.

⁴⁷ *Acten der Ständetage Preußens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. II–IV, Leipzig 1880–1884, passim.

⁴⁸ P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772* [Weltliche Senatoren, Schatzmeister und Starosten im Königlichen Preussen 1454–1772], Toruń 1921.

⁴⁹ Vgl. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, 1868, S. 54.

⁵⁰ Ebenda, S. 102.

⁵¹ B. Janiszewska–Mincer, *Grudziądz*, S. 216. J. Gerlach, *Grudziądz miejscem obrad Sejmiku Generalnego Prus Królewskich (1454–1772)* [Graudenz Tagungsort des Generallan-destages in Königlichen Preussen 1454–1772], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 3: 1963, S. 7–33.

⁵² B. Janiszewska–Mincer, *Grudziądz*, S. 213.

⁵³ Archiwum Państwowe (Staatsarchiv) Bydgoszcz, Signatur I/6.

⁵⁴ J. Krzyś, *Oblężenie Grudziądz* *w 1659 r.* [Belagerung von Graudenz im Jahre 1659], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 9: 1985, S. 33–64.

⁵⁵ M. Gzyło, *Furta*, S. 23.

⁵⁶ K. Sowiński, *Kościół i klasztor Reformatów w Grudziądzu* [Kirche und Kloster der Reformatoren in Graudenz], [in:] *Kościół i klasztory grudziądzkie*, S. 48 f.

⁵⁷ J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. IX (*Der Kreis Graudenz*), Danzig 1894, S. 505; J. Frycz, *Układ*, S. 55 f.

⁵⁸ J. Stankiewicz, *Twierdza grudziądzka* [Festung Graudenz], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 5–6: 1970, S. 136–142.

⁵⁹ Ebenda, S. 137.

⁶⁰ An der Jahreswende 1806/1807 befanden sich in der Festung Graudenz sogar über 4500 Soldaten und Offiziere. Vgl. [o.V.] Micke, *Die Festung Graudenz. Eine historische*

Skizze als Beitrag zur preussischen Armeegeschichte, Berlin 1877, S. 136; M. Biskup, *Rozwój*, S. 17.

⁶¹ J. Stankiewicz, *Twierdza*, S. 142.

⁶² T. Broniewski, *Srebrna Góra na Dolnym Śląsku* [Silberberg in Schlesien], Wrocław 1964.

⁶³ J. Staszewski, *Wojsko polskie na Pomorzu w roku 1807* [Das polnische Militär in Pommern im Jahre 1807], Gdańsk 1958, S. 238 f.; E. Jäger, *Festungskartographie in Grau-denz 1807. Vermessungsarbeiten hessischer Belagerer und preußischer Verteidiger*, [in:] *Z dziejów kartografii* [Aus der Geschichte der Kartographie], t. V, *Kartografia forteczna* [Festungskartographie], pod red. A. Tomczaka, Warszawa 1991, S. 70–89.

⁶⁴ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. II, S. 277, 283.

⁶⁵ Jesuiterkollegium, später Seminar befand sich in Graudenz seit 1622. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. I, S. 118–124, Bd. II, S. 180–210.

⁶⁶ M. Gzyło, *Furta*, S. 24 f.; J. Konieczny, K. Szymański, *Dzieje szkolnictwa grudziądz-kiego* [Geschichte des Graudenzer Schulwesens], część I [Teil I.], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 2: 1961, S. 24–36, część II [Teil II.], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 3: 1962, S. 73 f.

⁶⁷ J. Krzyś, *Martyrologia żołnierzy Powstania Listopadowego w twierdzy grudziądzkiej* [Martyrium der Soldaten im Novembераufstand in der Festung Graudenz], *Rocznik Gru-dziądzki*, Bd. 11: 1994, S. 33–47.

⁶⁸ J. Stankiewicz, *Twierdza*, S. 168 f.

⁶⁹ Vgl. M. Biskup, *Rozwój*, S. 17 f.; J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych Gru-dziądz* *na przełomie XIX/XX w.* [Zur wirtschaftlichen Entwicklung von Graudenz um die Wende des 19./20. Jh.], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 5–6: 1970, S. 213 f. Unzweifelhaft um die Wende des 18. und 19. Jh. befand sich eine Schiffsbrücke zwischen der Burg und dem Weißen Krug (auf dem linken Weichselufer). Siehe: Karte Nr. 12.

⁷⁰ *Statuten und Synagogen–Ordnung für die jüdische Gemeinde zu Graudenz bestä-tigt von die Königlichen–Hochlöblichen Regierung zu Marienwerder unterm, 25–ten Septem-ber 1845*, Graudenz 1845. Ein Teil der jüdischen Bevölkerung wurde allmählich assimiliert und spielte sogar eine bedeutende Rolle in der Verwaltung und im Finanz- und Wirtschafts-leben. Vgl. A. Wajler, *Grudziądz pod panowaniem pruskim w latach 1849–1894* [Graudenz unter preussischer Herrschaft in den Jahren 1849–1894], [in:] *Dzieje Grudziądz*, S. 318.

⁷¹ Z. Walczak, „*Gazeta Grudziądzka*“ *pod zaborem pruskim. W stulecie powstania* [„Graudenzer Zeitung“ unter der Preussischen Herrschaft. Hundertjahrfeier der Entstehung], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 11: 1994, S. 55–69.

⁷² T. Cieślak, *Wiktor Kulerski (20 III 1865 – 18 IX 1935)*, *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 3: 1963, S. 235–240.

⁷³ J. Księski, *Od „Hakaty” do odzyskania niepodległości* [Von der Hakate bis zur Widergewinnung der Unabhängigkeit], [in:] *Dzieje Grudziądz*, S. 359–365.

⁷⁴ W. Łęga, *Muzeum Miejskie w Grudziądzu* [Das Stadtmuseum in Graudenz], *Ziemia*, 1925, Nr. 5, S. 83. Über andere deutsche Institutionen in der Stadt vgl. A. Wajler, *Gru-dziądz*, S. 336 f.

⁷⁵ T. Gollus, *125 lat Pomorskiej Odlewni i Emalierni w Grudziądzu (1862–1987). (Zarys historii przedsiębiorstwa)* [125 Jahre der Pommerschen Gießerei und des Emaillierwerkes in Graudenz (1862–1987). (Kurze Geschichte der Unternehmung)], Grudziądz 1987.

⁷⁶ *Herzfeld & Victorius. Eisengiesserei und Emaillierwerk Graudenz anlässlich ihres 50–jährigen Bestehens ergebenst überreicht von der Firma Herzfeld et Victorius*, Graudenz 1920.

⁷⁷ A. Wajler, *Ulice Grudziądz*, S. 90.

⁷⁸ J. Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych*, S. 219.

⁷⁹ J. Konieczny, K. Szymański, *Dzieje szkolnictwa grudziądzkiego*, część II, S. 89 f.

⁸⁰ J. Stankiewicz, *Twierdza*, S. 179 f.; K. Biskup, *Twierdza Grudziądz na przełomie XIX i XX wieku* [Festung Graudenz um die Wende des 19. und 20 Jh.], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 10: 1992, S. 59–124.

⁸¹ J. Księski, *Od „Hakaty”*, S. 376.

⁸² T. Grygier, *Niektóre problemy polityczne przejścia Pomorza Gdańskiego przez Polskę w latach 1919/1920* [Einige Probleme des Übergangs Pommerellens an Polen in den Jahren 1919–1920], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 5–6: 1970, S. 365–385.

⁸³ F. Szima, *Lokalizacja i rozwój Grudziądzkich Zakładów Przemysłu Gumowego w Grudziądzu* [Lokalisierung und Entwicklung der Graudenzer Gummifabrik], *Rocznik Gru-dziądzki*, Bd. 2: 1961, S. 79–130.

⁸⁴ Z. Waszkiewicz, *Mozaika wyznaniowa Grudziądz* *w latach 1920–1939* [Mosaik der Glaubensbekenntnisse in Graudenz in den Jahren 1920–1939], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 11: 1994, S. 78.

⁸⁵ W. Łatuszyński, *Z dziejów okupacyjnych Grudziądz (1939–1945)* [Aus der Ge-schichte der Okkupation von Graudenz (1939–1945)], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 1: 1960, S. 185.

⁸⁶ J. Sziling, *Niektóre problemy okupacji hitlerowskiej w Grudziądzu (1939–1945)* [Einige Probleme der Hitler–Okkupation in Graudenz], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 5–6: 1970, S. 456 f. (der Vf. hat eine zu niedrige Zahl der in die III. Gruppe eingetragenen Personen angenommen). Vgl. W. Jastrzębski, *W dalekim, obcym kraju. Deportacje Polaków z Pomo-rza do ZSRR w 1945 r.* [Im weiten und fremden Land. Deportation der Polen aus Pommern in die S.U. im Jahre 1945], Bydgoszcz 1990, S. 24 f. Über die Handlung der polnischen Wi-derstandsbewegung in Graudenz siehe: T. Jaszowski, *Okręg Pomorski Armii Krajowej. Pod-okręg południowo–wschodni* [Pommerellischer Bezirk der Armia Krajowa [Landesarmee]. Südöstlicher Unterbezirk], Biblioteka Fundacji Archiwum Pomorskie AK w Toruniu [Bibliothek der Stiftung des Archivs der Armia Krajowa in Thorn], Bd. XI, Toruń 1996, S. 126–158.

⁸⁷ J. Krzyś, *Wyzwolenie Grudziądz* *przez Armię Radziecką w 1945 r.* [Die Befreiung von Graudenz von der Sowjetischen Armee 1945], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 7: 1977; K. Sob-czak, *Wyzwolenie Bydgoszczy, Torunia i Grudziądz* *w ofensywie Armii Radzieckiej w po-czątkach 1945 r.* [Die Befreiung von Bromberg, Thorn und Graudenz während der Offensive der Sowjetischen Armee am Anfang des Jahres 1945], *Zapiski Historyczne*, Bd. 30: 1965, H. 1, S. 7–37; S. Reszkowski, *Z walk o wyzwolenie Grudziądz* *w 1945 r.* [Aus den Kämp-fen Befreiung von Graudenz 1945], Grudziądz 1985.

⁸⁸ M. Golon, *Deportacje mieszkańców Grudziądz* *do ZSRR w 1945 r.* [Deportation der Bewohner von Graudenz in die S.U. in 1945 Jh.], *Rocznik Grudziądzki*, Bd. 11: 1994, S. 152 f.

⁸⁹ *Rocznik statystyczny 1994* [Statistisches Jahrbuch], GUS, Warszawa 1994, S. 58.

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE DO HISTORII MIASTA GRUDZIĄDZA

HINWEISE ZUM SCHRIFTTUM ÜBER DIE GESCHICHTE DER STADT GRAUDENZ

1. Bibliografie — Przegląd badań

Bibliographien — Forschungsberichte

Bibliographie zur deutschen historischen Städteforschung, bearb. v. B. Schröder, H. Stoob, Bd. I, Köln–Wien 1986.

Bibliographie der Geschichte von Ost– und Westpreußen, bearb. v. E. Wermke, Bd. I, Königsberg 1933, Bd. II, Aalen 1964, Bd. III, Bonn 1974, Bd. IV, Marburg 1978.

Bibliografia historii miast polskich za lata 1993–1994, opr. I. Czarciński, A. Makowiecki, W. Sieradzan, pod red. A. Czacharowskiego, [w:] *Studia Polonica Historiae Urbanae*, t. I, Toruń 1996.

Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego, opr. H. Baranowski, H. Chojnacki; później: *Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, opr. H. Baranowski, Zapiski Historyczne, od (seit) 1958; od (seit) 1992 z (mit) U. Zaborską.

Bibliographie zur Städtegeschichte Deutschlands, hrsg. v. E. Keyser, Köln–Wien 1969.

Publikacje dotyczące Grudziądza i jego regionu [1948–1992], opr. A. Wolnikowski, I. Czarciński, Rocznik Grudziądzki, t. 1–12: 1960–1996.

Serczyk J., *Grudziądz i jego region w historiografii zachodnoniemieckiej po roku 1945*, Rocznik Grudziądzki, t. 2: 1961, s. 131–140.

2. Czasopisma

Zeitschriften

Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 1967–1995, Nr. 1–14.

Rocznik Grudziądzki, t. 1–12: 1960–1996.

Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, 1880–1941, H. 1–76.

3. Wydawnictwa źródłowe

Quellenwerke

Akta stanów Prus Królewskich, t. 1–7 (1479–1520), wyd. K. Górski, M. Biskup, I. Janosz–Biskupowa, Toruń–Warszawa 1955–1986.

Froelich X., *Das älteste Schöffenburg des Graudenzers Archivs*, Altpreußische Monatschrift, 1931, H. 8, s. 427–450.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1887.

Statuten und Synagogen–Ordnung für die jüdische Gemeinde zu Graudenz bestätigt von die Königlich–Hochlöblichen Regierung zu Marienwerder unterm, 25–ten Septem–ber 1845, Graudenz 1845.

4. Ogólne opracowania historii miasta

Städtische Gesamtgeschichte

Die Stadt und der Landkreis Graudenz: aus 7. Jahrh. deutscher Geschichte, hrsg. v. N. von Diest–Keerber [et al.], Münster 1976.

Dzieje Grudziądza, pod red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992.

Froelich X., *Chronik der Stadt Graudenz*, Graudenz 1891.

Froelich X., *Geschichte des Graudenzers Kreises*, Graudenz 1868.

Froelich X., *Geschichte des Graudenzers Kreises*, Bd. 1–2, Danzig 1884–1885.

Froelich X., *Bürgerliches Leben in Graudenz während der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Altpreußische Monatschrift, 1928, H. 5, s. 1–47.

Manstein H., *Die Annalen der Stadt Graudenz von 1563 bis 1660*, Graudenz 1904.

Schuch H.–J., *700–Jahre Stadt Graudenz von einer Ordens — zur Industriestadt*, West–preußen–Jahrbuch, Bd. 41: 1991, s. 4–13.

5. Historia budownictwa i przestrzeń miejska

Baugeschichte und Stadtraum

Biskup M., *Rozwój przestrzenny miasta Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 9–29.

Boguwołski R., *Region Grudziądza w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Grudziądza*, pod red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 165–189.

Fischer P., *Graudenz und Feste Courbiere*, Graudenz 1912.

Froelich X., *Der Schlossberg bei Graudenz*, Graudenz 1895.

Frycz J., *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 31–71.

Jacobi H., *Die Ausgrabungsergebnisse der Deutschordensburgen Graudenz und Roggenhausen*, der Deutschen Burgenvereinigung, Reihe A: Vorschungen, Bd. 3, Braubach 1996.

Meyer H. B., *Die Feste Courbiere in Graudenz und ihre Verteidiger*, Ostdeutsche Monats–hefte, Bd. 24: 1957, H. 1, s. 11–16.

Reszkowski S., *Lokacja i polokacyjne przemiany miasta Grudziądza w XIII–XIV w.*, Rocznik Grudziądzki, t. 9: 1985, s. 5–31.

Schmid B., *Zur Baugeschichte der Ordens– und Bischofsschlösser in Preussen*, Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, 1929, H. 69, s. 55–68.

Szymański K., *Dzieje zamku grudziądzkiego*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 73–104.

Toeppen M., *Zur Baugeschichte der Ordens– und Bischofsschlösser in Preussen*, Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, 1882, H. 7, s. 78–94.

Veltzke V., *Festung und Garnison Graudenz 1772–1945*, Westpreußen–Jahrbuch, Bd. 41: 1991, s. 24–41.

Wajler A., *Ulice Grudziądza. Wykaz zmian w nazwach ulic Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 9: 1985, s. 65–98.

Zielińska–Melkowska K., *Lokacja Grudziądza w roku 1291*, Toruń 1991.

6. Historia społeczno–gospodarcza

Sozial– und Wirtschaftsgeschichte

Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, t. 8: *Dekanat Grudziądzki*, praca zbiorowa pod red. St. Kardasza, Toruń 1997

Golon M., *Deportacje mieszkańców Grudziądza do ZSRR w 1945 r.*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 143–164

Grobelny W., Morawski M., *Cechy rzemieślnicze w Grudziądzu*, [w:] *Almanach miasta Grudziądza*, Grudziądz 1936.

Hartmann S., *Die Zwangs– und Verbesserungsanstalten in Graudenz 1831–1876*, West–preußen–Jahrbuch, Bd. 41: 1991, s. 37–50.

Hartmann S., *Zur Geschichte des Graudenzers Lehrseminars in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 1991, Nr. 12, s. 37–64.

Herzfeld & Victorius. Eisengiesserei und Emaillierwerk Graudenz anlässlich ihres 50–jähri–gen Bestehens ergebenst überreicht von der Firma Herzfeld et Victorius, Graudenz 1920.

Jähnig B., *Die Graudenzers Handfeste von 18. Juni 1291. Zu ihre historischen Bedeutung*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 1991, Nr. 12, s. 7–20.

Jaszowski T., *Okręg Pomorski Armii Krajowej. Podokręg południowo–wschodni*, Biblioteka Fundacji Archiwum Pomorskie AK w Toruniu, t. XI, Toruń 1996, s. 126–158.

Konieczny J., Szymański K., *Dzieje szkolnictwa grudziądzkiego*, cz. I, Rocznik Grudziądzki, t. 2: 1961, s. 24–36; cz. II, Rocznik Grudziądzki, t. 3: 1962, s. 57–93.

Krannhals H., *Westpreußens Bevölkerung vor und nach dem Kriege*, Westpreußen–Jahr–buch, Bd. 7: 1957, s. 47–50.

Krzyś J., *Oblężenie Grudziądza w 1659 r.*, Rocznik Grudziądzki, t. 9: 1985, s. 33–64.

Krzyś J., *Martyrologia żołnierzy Powstania Listopadowego w twierdzy grudziądzkiej*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 33–47.

Łatuszyński W., *Z dziejów okupacyjnych Grudziądza (1939–1945)*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 183–204.

Mülverstedt G. A., *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs–Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Marienwerder*, Zeitschrift des historischen Vereins für Marienwerder, 1883, H. 8, s. 1–48.

Saver M., *Die Entwicklung des Graudenzers allgemeinbildenden Schulwesens im 19. Jahr–hundert*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 1989, Nr. 11, s. 107–144.

Staszewski J., *Wojsko polskie na Pomorzu w roku 1807*, Gdańsk 1958.

Sziling J., *Niektóre problemy okupacji hitlerowskiej w Grudziądzu (1939–1945)*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 447–460.

Walczak Z., *„Gazeta Grudziądzka” pod zaborem pruskim. W stulecie powstania*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 55–69.

Waszkiewicz Z., *Żydzi w Grudziądzu (1920–1939)*, [w:] *Emancypacja — asymilacja — anty–semityzm*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1992, s. 91–107.

Waszkiewicz Z., *Mozaika wyznaniowa Grudziądza w latach 1920–1939*, Rocznik Gru–dziądzki, t. 11: 1994, s. 71–107.

Wojtowicz J., *Z przemian gospodarczych Grudziądza na przełomie XIX/XX w.*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 211–224.

7. Historia sztuki, kultury i Kościoła

Kunst– Kultur– Kirchengeschichte

Biskup K., *Twierdza Grudziądz na przełomie XIX i XX wieku*, Rocznik Grudziądzki, t. 10: 1992, s. 59–124.

Dumbsky W., *Die deutschen Festungen von 1871 bis 1914: strategische Bedeutung und technische Entwicklung*, Frankfurt/M 1987.

Gumowski M., *Herb i pieczęcie miasta Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 2: 1961, s. 141–158.

Gzyło M., *Furta dawnego klasztoru pp. Benedyktynek, czyli tzw. Pałac Opatek w Grudzią–dzu*, Rocznik Grudziądzki, t. 11: 1994, s. 21–32.

Heise J., *Die Bau– und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 9 (*Der Kreis Grau–denz*), Danzig 1894, s. 479–505.

Hilgendorf H., *Der Goetheschule zum Gedächtnis. Graudenz*, Ostdeutsche Monatshefte, Bd. 24: 1957, H. 1, s. 17–24.

Kościół i klasztory grudziądzkie, Grudziądz 1928.

Kriedte A., *Graudenz und die Feste Courbiere*, Graudenz 1912.

Micke [b.i.], *Die Festung Graudenz. Eine historische Skizze als Beitrag zur preussischen Armeegeschichte*, Berlin 1877.

Stankiewicz J., *Twierdza grudziądzka*, Rocznik Grudziądzki, t. 5–6: 1970, s. 125–209.

Vossberg F. A., *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel bis zum Ende der Herr–schaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1842.

8. Historia prawa i administracji

Rechts– und Verwaltungsgeschichte

Biskup M., *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, Studia do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 1: 1955, z. 2 (1956), s. 105–127.

Danielewicz J., *Starostwo Powiatowe w Grudziądzu w latach 1920–1926*, Rocznik Gru–dziądzki, t. 10: 1992, s. 125–140.

Dortans J. L., *Die Verwaltung des westpreußischen Regierungsbezirks Marienwerder in den Jahren 1815–1829*, Bonn 1964.

Gerlach J., *Grudziądz miejscem obrad Sejmiku Generalnego Prus Królewskich (1454–1772)*, Rocznik Grudziądzki, t. 3: 1963, s. 7–33.

9. Kartografia

Kartographie

Frycz J., *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 66–71 (aneks: Kartografia i plany).

Jäger E., *Festungskartographie in Graudenz 1807. Vermessungsarbeiten hessischer Bela–gerer und preußischer Verteidiger*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. V, *Kartografia forteczna*, pod red. A. Tomczaka, Warszawa 1991, s. 70–89.

Keyser E., *Verzeichnis der ost– und westpreußischen Stadtpläne*, Königsberg 1929; uzu–pełnienie: Altpreußische Forschungen, Bd. 8: 1931.

Sieradzan W., *Die Stadtpläne von Grudziądz aus den 17.–20. Jh.*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, Bd. 14: 1995, s. 55–67.

Sieradzan W., *Atlas historyczny miasta Grudziądza. Perspektywy publikacji*, Rocznik Gru–dziądzki, t. 12: 1996, s. 231–238.

OPIS PLANÓW I REPRODUKCJI

1. Grudziądz. Plan katastralny, 1906–1907

Skala: 1:2500, wymiary: 48×66 cm.
Opracowany na podstawie wielobarwnych planów katastralnych z lat 1906–1907; rysunek wielu autorów, papier
Opracowanie historyczne: W. Sieradzan; opracowanie i wykonanie kartograficzne: Z. Kozieł przy współpracy E. Grzelak, A. Jaworskiej.
Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Grudziądzu.

2. Grudziądz. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XX w.

Wymiary: 33 × 48 cm, skala: 1 : 50 000 i 1 : 2500.
Opracowanie historyczne: W. Sieradzan; opracowanie kartograficzne: Z. Kozieł.

3. Grudziądz. Rekonstrukcja miasta średniowiecznego

Rysunek, papier, wymiary: 34 × 48 cm, skala: 1 : 2500, wykonany (1942) na podstawie planów miejskich z lat 1657–1772 i innych.
Autor: Der Reichstaathalter, Reichsgau Danzig — Westpreußen, Generalreferat für Raumschonung.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. Ik/2.
Reprodukcje: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 20.

4. Widok Grudziądza, 1656

Miedzioryt, wymiary: 29,8 × 11,2 cm.
Tytuł: *Obsidio civitatis et arcis Graudensis die 4 Januarij 1656*.
Autor: E. Dahlberg, W. Swidde, [w:] Puffendorf, *Caroli Gustavi Suedorum, Gothorum et Vandalorum Regis vita et res gestae*, Norymberga 1697 (s. 40).
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Sygn. 2° Z 6835, Nr 31.
Reprodukcje: J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. 1: 1960, s. 40.

5. Zamek w Grudziądzu, ok. 1750

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 33,8 × 30,7 cm, skala: 1 : 1000.
Autor: nieznany.
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, sygn. SX 25468.
Reprodukcje: nie opublikowany.

6. Model miasta Grudziądza, ok. II połowy XVIII w.

Wykonany około 1960 r. pod kierunkiem Jerzego Frycza przez Pracownię Sztuk Plastycznych (Toruń).
Muzeum w Grudziądzu, bez sygn.

7. Grudziądz. Plan miasta, 1756

Litografia, wymiary 42 × 53 cm.
Kopia: Hering (1905) wg planu sprzed r. 1756.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. Ik/18.
Reprodukcje: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, s. 22.

8. Grudziądz. Plan miasta, 1772

Kopia litograficzna (ok. 1905 r.), papier, wymiary: 34 × 24,5 cm, bez skali.
Tytuł: *Grundriss der Stadt Graudenz Anno 1772*.
Autor: nieznany.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. Ik/20.
Reprodukcje: W. Sieradzan, *Atlas historyczny miasta Grudziądza. Perspektywy publikacji*, Rocznik Grudziądzki, t. 12: 1996, s. 238.

9. Grudziądz. Plan miasta, 1781

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 49 × 57 cm, bez skali.
Tytuł: *Von der Königlichen Preussen Imediat Stadt Graudenz in West Preussen nebst ihren Vor Städten*.
Autor kopii: W. Giese 1910 (wg planu z roku 1781).
Muzeum w Grudziądzu, sygn. Ik/5.
Reprodukcje: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, s. 23.

10. Grudziądz. Plan miasta, ok. 1800

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 34 × 40,5 cm, bez skali.
Tytuł: *Stadt von den deren Bürgern der Stadt Graudenz gehörigen Haus und Eilfswatten*.
Autor: nieznany.
Archiwum Państwowe w Grudziądzu, sygn. Ik/4.
Reprodukcje: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, s. 39.

11. Grudziądz. Okolice miasta, 1796–1802

Fragment *Karte von Ost–Preußen nebst Preußisch–Littauen und West–Preußen nebst dem Netzedistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preußisch. Staatsministers Freyherrn von Schroetter. In den Jahren von 1796–1802. Jäck scripsit et sculpsit*. Skala: 1 : 50 000.
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, sygn. N 1020.

12. Grudziądz. Okolice miasta, 1909

Tytuł: *Stadtkreis Graudenz. Festung Graudenz*, skala: 1 : 25 000.
Autor: nieznany (Königliche Preußen Landesaufnahme).
Instytut Geografii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, sygn. 10/307/5.
Reprodukcje: nie opublikowany.

13. Miasto i twierdza Grudziądz z okolicami, ok. 1785

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 71 × 138 cm, skala: 1 : 6000.

Autor: Paweł von Gontzenbach (1722–1799), Szwajcar, inżynier, oficer w służbie pruskiej.

Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, sygn. X 25471/1.

Reprodukcje: nie opublikowany.

14. Twierdza Grudziądz, po 1807 r.

Staloryt (Simon Schroop & Comp., Berlin), wymiary: 44 × 50 cm, bez skali.
Tytuł: *Carte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz*.
Autor: Lyncker, G. Felsing.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. Ik/1908.
Reprodukcje: W. Sieradzan, *Die Stadtpläne von Grudziądz aus den 17.–20. Jh.*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, Bd. 14: 1995, s. 55.

15. Twierdza Grudziądz, 1812

Rysunek wielobarwny, wymiary: 94 × 103 cm, bez skali.
Tytuł: *Plan von der Festung Graudenz und ihren detachirten Werken nebst umligender Gegend*.
Autor: inżynier podporucznik von Brodowski.
Geheimes Staatsarchiv — Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. III/5446.
Reprodukcje: J. Stankiewicz, *Twierdza grudziądzka*, Rocznik Grudziądzki, t. 5: 1970, s. 163, 165.

16. Grudziądz i jego okolice, 1872

Druk wielobarwny (G. G. Röhre), papier, wymiary: 67 × 46 cm, skala: 1 : 3000 (błędna podziałka liniowa).
Autor: nieznany.
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, sygn. X 25477.
Reprodukcje: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, s. 25; W. Sieradzan, *Die Stadtpläne von Grudziądz*, s. 60.

17. Grudziądz. Okolice miasta, ok. 1880–1919

Druk wielobarwny (J. Gaeber), papier, wymiary: 45,5 × 42 cm, skala: 1 : 40 000.
Autor: nieznany.
Archiwum Państwowe w Grudziądzu, bez sygn.
Reprodukcje: nie opublikowany.

18. Grudziądz. Plan miasta, 1897

Litografia (Carl Fleming Glogau), skala i wymiary: 1 : 10 000 (48 × 23 cm), 1 : 5000 (97 × 47 cm).
Autor: mierniczy Becker.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. Ik/1272.
Reprodukcje: W. Sieradzan, *Atlas historyczny miasta Grudziądza*, s. 238.

19. Grudziądz. Plan okolic miasta, 1906–1915

Druk wielobarwny, wymiary: 82,5 × 124 cm, skala: 1 : 12 500.
Tytuł: *Plan der Umgebung von Graudenz*.
Autor: kapitan Schade.
Geheimes Staatsarchiv — Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, sygn. III/8122.
Reprodukcje: nie opublikowany.

20. Grudziądz. Plan miasta, ok. 1925

Druk wielobarwny (O. Hering), wymiary: 68 × 48 cm, skala: 1 : 8000.
Autor: F. Federski (mierniczy miejski).
Muzeum w Grudziądzu, sygn. Ik/1112.
Reprodukcje: W. Sieradzan, *Atlas historyczny miasta Grudziądza*, s. 238.

21. Widok Grudziądza. Oblężenie Grudziądza w lipcu 1807 r.

Staloryt, papier, wymiary: 14,5 × 23,5 cm.
Autor: Simeon według rysunku Chavane'a.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. MG/G/681.
Reprodukcje: nie opublikowany.

22. Widok na Grudziądz, ok. 1837

Litografia, papier, wymiary: 12,7 × 17,8 cm.
Autor: F. Bils.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. MG/G/682.
Reprodukcje: B. Schmid, *Die Burgen des Ritterordens in Preußen*, Berlin 1940, cz. 2, s. 84; *Teka jubileuszowa wydana z okazji 100–lecia zbiorów Muzeum w Grudziądzu*, Grudziądz 1984.

23. Widok Grudziądza z Kępy Strzemięcińskiej, 1869

Olej, wymiary: 58 × 84,5 cm.
Autor: Gustaw Breuning (ok. 1835–1902), malarz amator, kupiec, właściciel sklepu malarskiego przy ul. Klasztornej 4.
Muzeum w Grudziądzu, sygn. MG/M/3.
Reprodukcje: nie opublikowany.

24. Grudziądz, 1988

Kopia mapy topograficznej 1 : 10 000.
Wykonało Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno–Kartograficzne w Poznaniu.

25. Grudziądz. „Z lotu ptaka”, 1993

Autor: Wiesław Stępień, ze zbiorów Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Łodzi.

BESCHREIBUNG DER PLÄNE UND REPRODUKTIONEN

1. Graudenz. Katasterplan, 1906–1907

Maßstab 1 : 2500, Ausmaße: 48 × 66 cm.
Bearbeitet aufgrund der vielfarbigten Katasterpläne aus den Jahren 1906–1907; Handzeichnung verschiedener Autoren, Papier.
Historische Bearbeitung: W. Sieradzan; kartographische Bearbeitung und Ausfertigung: Z. Koziel in Zusammenarbeit mit E. Grzelak, A. Jaworska.
Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej in Grudziądz.

2. Graudenz. Wachstumsphasen der Stadt, 13.–20. Jh.

Ausmaße: 33 × 48 cm, Maßstab: 1 : 50 000 und 1 : 2500.
Historische Bearbeitung: W. Sieradzan; kartographische Bearbeitung: Z. Koziel.

3. Graudenz. Rekonstruktion des Mittelalterlichen Stadtgrundrisses

Handzeichnung, Papier, Ausmaße: 34 × 48 cm, Maßstab: 1 : 2500, bearbeitet (1942) aufgrund der Stadtpläne aus den Jahren 1657–1772 u.a.
Autor: Der Reichstaathalter, Reichsgau Danzig — Westpreußen, Generalreferat für Raumschonung.
Museum in Grudziądz, Sign. Ik/2.
Wiedergabe: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Grudziądza* [Räumliche Ausbreitung der Stadt Graudenz], Rocznik Grudziądzki, Bd. 1: 1960, S. 20.

4. Ansicht Graudenzs, 1656

Kupferstich, Ausmaße: 29,8 × 11,2 cm.
Titel: *Obsidio civitatis et arcis Graudensis die 4 Januarij 1656.*
Autor: E. Dahlberg, W. Swidde, [in:] Puffendorf, *Caroli Gustavi Suedorum, Gothorum et Vandalarum Regis vita et res gestae*, Nürnberg 1697 (S. 40).
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Sign. 2° Z 6835, Nr. 31.
Wiedergabe: J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza* [Das Urbanisierungssystem und Architektur von Graudenz], Rocznik Grudziądzki, Bd. 1: 1960, S. 40.

5. Schloss zu Graudenz, um 1750

Vielfarbige Handzeichnung, Papier, Ausmaße: 33,8 × 30,7 cm, Maßstab 1 : 1000.
Autor: unbekannt.
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Sign. SX 25468.
Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

6. Das Modell der Stadt Graudenz, um 2. Hälfte des 18. Jh.

Ausgefertigt um 1960 r. unter der Leitung von Jerzy Frycz durch Pracownie Sztuk Plastycznych (Toruń).
Museum in Grudziądz, ohne Sign.

7. Graudenz. Stadtplan, 1756

Lithographie, Ausmaße: 42 × 53 cm.
Kopie v. Hering (1905) nach dem Plan vor. d. Jh. 1756.
Museum in Grudziądz, Sign. Ik/18.
Wiedergabe: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, S. 22.

8. Graudenz. Stadtplan, 1772

Kopie Lithographie (um 1905), Papier, Ausmaße: 34 × 24,5 cm, ohne Maßstab.
Titel: *Grundriss der Stadt Graudenz Anno 1772.*
Autor: unbekannt.
Museum in Grudziądz, Sign. Ik/20.
Wiedergabe: W. Sieradzan, *Atlas historyczny miasta Grudziądza. Perspektywy publikacji* [Historischer Atlas von Graudenz. Perspektiven der Veröffentlichung], Rocznik Grudziądzki, Bd. 12: 1996, S. 238.

9. Graudenz. Stadtplan, 1781

Vielfarbige Zeichnung, Papier, Ausmaße: 49 × 57 cm, ohne Maßstab.
Titel: *Von der Königlichen Preussen Imediat Stadt Graudenz in West Preussen nebst ihren Vor Städten.*
Autor der Kopie W. Giese 1910 (nach dem Plan aus dem Jahre 1781).
Museum in Grudziądz, Sign. Ik/5.
Wiedergabe: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, S. 23.

10. Graudenz. Stadtplan, um 1800

Vielfarbige Zeichnung, Papier, Ausmaße: 34 × 40,5 cm, ohne Maßstab.
Titel: *Stadt von den deren Bürgern der Stadt Graudenz gehörigen Haus und Eilfswatten.*
Autor: unbekannt.
Stadtarchiv in Grudziądz, Sign. Ik/4.
Wiedergabe: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, S. 39.

11. Graudenz. Umlandkarte, 1796–1802

Ein Fragment der *Karte von Ost–Preußen nebst Preußisch–Littauen und West–Preußen nebst dem Netzedistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preußisch. Staatsministers Freyherrn von Schroetter. In den Jahren von 1796–1802. Jäck scripsit et sculpsit.* Maßstab: 1 : 50 000.
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Sign. N 1020.

12. Graudenz. Umlandkarte, 1909

Titel: *Stadtkreis Graudenz. Festung Graudenz*, Maßstab: 1 : 25 000.
Autor: unbekannt (Königliche Preußen Landesaufnahme).
Instytut Geografii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika in Thorn, Sign. 10/307/5.
Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

13. Stadt und Festung Graudenz mit nächster Umgebung, um 1785

Vielfarbige Zeichnung, Papier, Ausmaße: 71 × 138 cm, Maßstab: 1 : 6000.
Autor: Paul von Gontzenbach (1722–1799), Schweizer, Ingenieur, Offizier, im preußischen Dienst.
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Sign. X 25471/1.
Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

14. Festung Graudenz, nach 1807

Stahlstich (Simon Schroop & Comp., Berlin), Ausmaße: 44 × 50 cm, ohne Maßstab.
Titel: *Carte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz.*
Autor: Lyncker, G. Felsing.
Museum in Grudziądz, Sign. Ik/1908.
Wiedergabe: W. Sieradzan, *Die Stadtpläne von Grudziądz aus den 17.–20. Jh.*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, Bd. 14: 1995, S. 55.

15. Festung Graudenz, 1812

Vielfarbige Zeichnung, Ausmaße: 94 × 103 cm, ohne Maßstab.
Titel: *Plan von der Festung Graudenz und ihren detachirten Werken nebst umligender Gegend.*
Autor: Ingenieur Leutnant von Brodowski.
Geheimes Staatsarchiv — Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. III/5446.
Wiedergabe: J. Stankiewicz, *Twierdza grudziądzka* [Festung Graudenz], Rocznik Grudziądzki, Bd. 5: 1970, S. 163, 165.

16. Plan der Stadt Graudenz und der nächsten Umgebung, 1872

Vielfarbiger Druck (G. G. Röhre), Papier, Ausmaße: 67 × 46 cm, Maßstab: 1 : 3000 (unrichtiger Linienmaßstab).
Autor: unbekannt.
Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Sign. X 25477.
Wiedergabe: M. Biskup, *Rozwój przestrzenny*, S. 25; W. Sieradzan, *Die Stadtpläne von Grudziądz*, S. 60.

17. Graudenz. Umgebungskarte, um 1880–1919

Vielfarbiger Druck (J. Gaeber), Papier, Ausmaße: 45,5 × 42 cm, Maßstab: 1 : 40 000.
Autor: unbekannt.
Stadtarchiv in Grudziądz, ohne Sign.
Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

18. Graudenz. Stadtplan, 1897

Lithographie (Carl Fleming Glogau), Maßstab und Ausmaße: 1 : 10 000 (48 × 23 cm), 1 : 5000 (97 × 47 cm).
Autor: Landmesser Becker.
Muzeum in Grudziądz, Sign. Ik/1272.
Wiedergabe: W. Sieradzan, *Atlas historyczny miasta Grudziądza*, S. 238.

19. Plan der Umgebung von Graudenz, 1906–1915

Vielfarbiger Druck, Ausmaße: 82,5 × 124 cm, Maßstab: 1 : 12 500.
Titel: *Plan der Umgebung von Graudenz.*
Autor: Hauptmann Schade.
Geheimes Staatsarchiv — Preußischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Sign. III/8122.
Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

20. Graudenz. Stadtplan, um 1925

Vielfarbiger Druck (O. Hering), Ausmaße: 68 × 48 cm, Maßstab: 1 : 8000.
Autor: F. Federski (Stadtmesser).
Museum in Grudziądz, Sign. Ik/1112.
Wiedergabe: W. Sieradzan, *Atlas historyczny miasta Grudziądza*, S. 238.

21. Ansicht Graudenzs. Belagerung von Graudenz im Juli 1807

Stahlstich, Papier, Ausmaße: 14,5 × 23,5 cm.
Autor: Simeon nach der Handzeichnung von Chavane.
Museum in Grudziądz, Sign. MG/G/681.
Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

22. Ansicht auf Graudenz, um 1837

Lithographie, Papier, Ausmaße: 12,7 × 17,8 cm.
Autor: F. Bils.
Museum in Grudziądz, Sign. MG/G/682.
Wiedergabe: B. Schmid, *Die Burgen des Ritterordens in Preußen*, Berlin 1940, T. 2, s. 84; *Teka jubileuszowa wydana z okazji 100–lecia zbiorów Muzeum w Grudziądzu*, Grudziądz 1984.

23. Ansicht Graudenzs von der Stremotziner Kämpe, 1869

Ölbild auf Leinen, Ausnahme: 58 × 84,5 cm.
Autor: Gustaw Breuning (um 1835–1902), Amateur–Kunstmaler, Kaufmann, Eigentümer eines Malerwaren–Geschäfts an der Klosterstraße 4.
Museum in Grudziądz, Sign. MG/M/3.
Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

24. Graudenz, 1988

Kopie der topographischen Karte, Maßstab: 1 : 10 000.
Ausgefertigt von Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno–Kartograficzne in Poznań.

25. Graudenz. Luftaufnahme, 1993

Autor: Wiesław Stępień, aus den Sammlungen des Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego in Łódź.